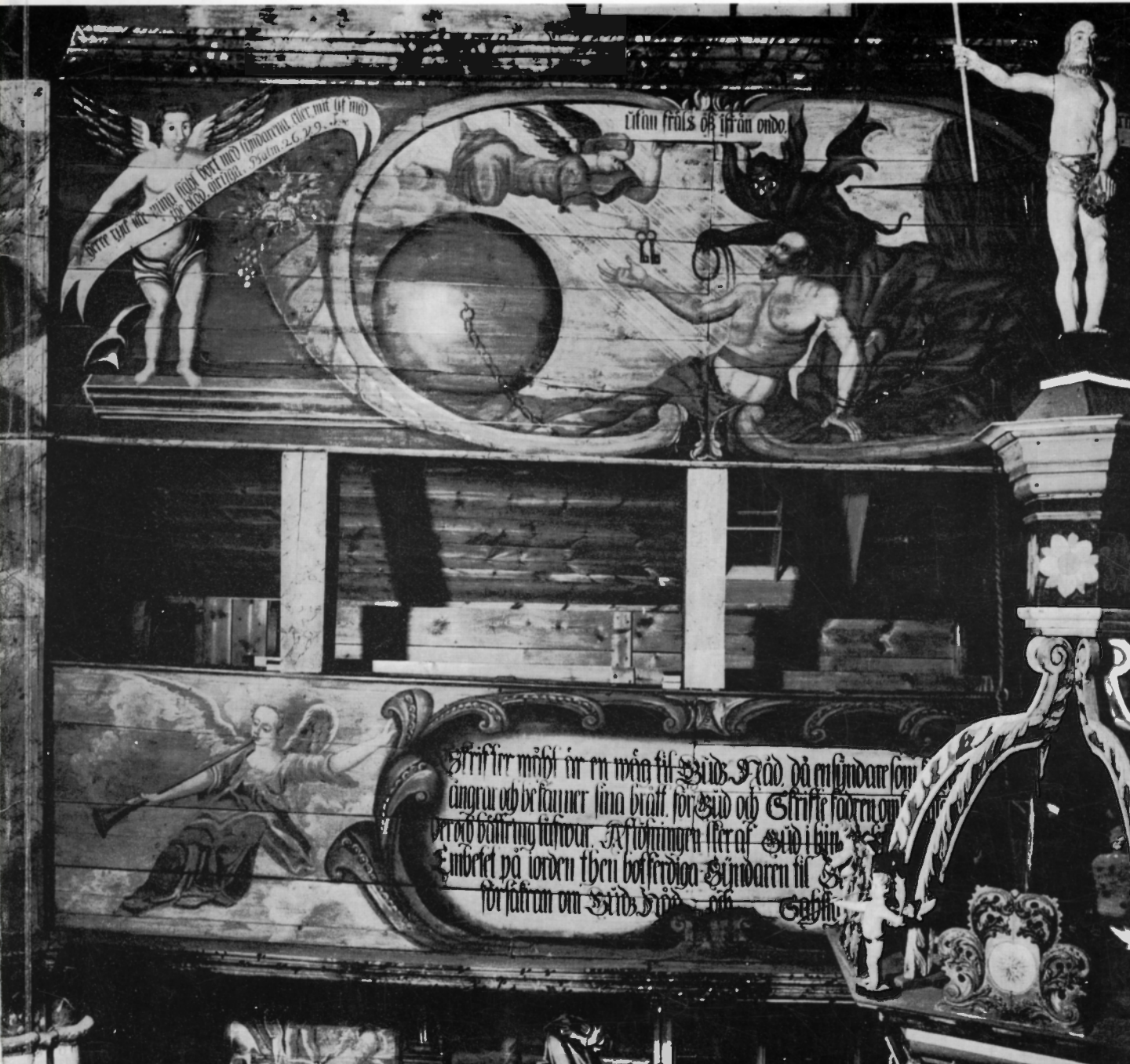

Habo kyrka

SVERIGES KYRKOR
VÄSTERGÖTLAND

LARS D CNATTINGIUS
NANNA CNATTINGIUS

Habo kyrka

Habo kyrka

VARTOFTA HÄRAD, VÄSTERGÖTLAND

BAND II: 1

Av LARS D CNATTINGIUS

och NANNA CNATTINGIUS

VOLYM 135 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV STEN KARLING, ARMIN TUULSE OCH PER-OLOF WESTLUND

Almqvist & Wiksell Stockholm 1970

Föreliggande upplaga av skriften Habo kyrka är en facsimilutgåva av 1970 års publikation, utförd på initiativ av Habo församling med tillstånd av utgivaren Sveriges Kyrkor/Riksantikvarieämbetet samt av författarna. Facsimiltekniken utesluter revidering av texten, varför läsaren göres uppmärksam på att smärre förändringar i kyrkan efter 1970 eller nya forskningsrön publicerade efter detta år ej har kunnat införas. Texten är dock i allt väsentligt giltig och aktuell.

Innehåll

HABO KYRKA

<i>Inledning</i>	9
<i>Kyrkogården</i>	9
<i>Kyrkobyggnaden</i>	15
<i>Byggnadshistoria</i>	28
<i>Målningar</i>	37
<i>Inredning och inventarier</i>	55

NOTER	83
-------	----

KÄLLOR OCH LITTERATUR	86
-----------------------	----

FÖRKORTNINGAR	88
---------------	----

SUMMARY	89
---------	----

Föreliggande upplaga av skriften Habo kyrka är en facsimilutgåva av 1970 års publikation, utförd på initiativ av Habo församling med tillstånd av utgivaren Sveriges Kyrkor/Riksantikvarieämbetet samt av författarna. Facsimiltekniken utesluter revidering av texten, varför läsaren göres uppmärksam på att smärre förändringar i kyrkan efter 1970 eller nya forskningsrön publicerade efter detta år ej har kunnat införas. Texten är dock i allt väsentligt giltig och aktuell.

Förord

Med föreliggande volym återupptar verket Sveriges Kyrkor det av olika skäl — främst ekonomiska — under många år vilande arbetet i Västergötland.

Ett första initiativ till beskrivningen av Habo kyrka togs av församlingen själv år 1958. Oro för att en brandkatastrof skulle kunna allvarligt skada eller radera kyrkobyggnaden föranledde en framställning till riksantikvarieämbetet om hjälp med en dokumentering av kyrkan, dess inredning och inventarier. Första steget härtill togs genom en uppmätning av kyrkan, kompletterad med en genomfotografering av målningarna. En efterföljande beskrivning och vetenskaplig bearbetning av materialet utfördes som licentiatspecimen vid Stockholms universitet av dåvarande fil kand Lars D Cnattingius. Det är denna licentiatavhandling, som utgör stommen i föreliggande publikation. Författarens maka, fil kand Nanna Cnattingius, har anförtrotts uppdraget att utarbeta kapitlet om kyrkans inredning och inventarier. Till de båda medarbetarna önskar utgivarna härmed framföra sin stora tacksamhet.

Författarna och verket Sveriges Kyrkor har att tacka Habo församling för effektiv hjälp vid beskrivningens utarbetande och publicering. Tacksamheten riktas inte minst till kyrkoherden Bertil Alberius och hans familj, till kyrkvaktmästaren Herbert Olsson samt till kyrkans ciceron Anton Lundqvist. Snickarmästare Sven Darefors och byggmästare Ruben Nilsson har generöst delat med sig av sitt grundliga vetande om kyrkobyggnaden. En rad tjänstemän vid riksantikvarieämbetet och statens historiska museum har lämnat värdefullt bistånd: antikvarien Aron Andersson vid utarbetande av beskrivningarna av äldre träskulptur, antikvarien Rune Norberg beträffande skulptur och dopfunten, antikvarien Inger Estham ifråga om textilier samt antikvarien R Axel Unnerbäck beträffande orgeln. Till samtliga framföres ett varmt tack.

Stockholm i maj 1970

Sten Karling

Per-Olof Westlund

Armin Tuulse

HABO KYRKA

Västergötland, Skaraborgs län, Vartofta härad och kontrakt, Skara stift

Vid Vättern och i Skaraborgs läns sydöstra hörn ligger Habo. Socknen har alltid lytt under skarbiskopen men hör naturligare samman med Södra Vätterbygden, där Jönköping är huvudort. Sedan annexförsamlingen Gustav Adolf bildades 1780 kring den flyttade Fiskebäcks kyrka, ligger Habo kyrka nästan mitt i socknen på kanten av ett öppet höjddparti i en skogig trakt (fig 2). Sju vägar sammanstrålar i närheten av kyrkan men ändå ligger den vid sidan av allfarvägarna (fig 3). Annexet låg tidigare alldeles invid Vättern och smålandsgränsen, enligt traditionen skänkt av en jungfru som tack för att hon överlevde ett skeppsbrott där. Om Habo kyrkas tillkomst berättas att en 62 × 27 m stor, fyrsidig halvmeterhög mur i skogen mellan Håknarp och Vagnhult, 5 km västsydväst om kyrkan skulle vara grunden till en aldrig fullbordad kyrka.¹ Vad som byggdes upp om dagen, revs nämligen ned om natten av ondskefulla krafter, så man fick lov att spänna ett par tvillingstutar för en stock och där de stannade, byggde man upp kyrkan. Sägner om »Kyrkmuren» och det rituella platsvalet torde här

tillgripits för att förklara anläggningen, som omgives av rösen och domarringar på en höjdsträckning i skogen.

Socknens namn möter vi första gången 1287, då konung Magnus I bekräftar en donation till Alvastra kloster av »... Darraengum in prouincia wartopthae ... paroch ... *bodhem* ...».² Utan tvivel är det Daräng i Habo socken, Vartofta härad, som avses, särskilt om man betraktar namnets skrivning så som det återkommer fram till 1500-talets mitt: *Haghabodha*. Namnet är sammansatt av fornsvenska *haghi* = inhägnad och *bod* = fäbod, och då detta står i pluralis, blir betydelsen ungefär »de inhägnade fäbodarna».³

Under 1400-talet sammandrages namnet till *Hagabosokn*, *Hagabo*, och *Haboth*. Efter reformationen förekommer *Habodhe* och *Hagbo* och den nuvarande stavningen syns första gången 1550. *Haubo* är den vanligaste formen under 1600-talet — tydligen med småländskt uttal och först ett stycke in på 1700-talet slår den nuvarande stavningen helt igenom.

Kyrkogården

Kyrkogården har numera en lång öst-västlig utsträckning, delad av en väg mot Jönköping (fig 4). Äldst är partiet kring kyrkan, omlagt 1850 enligt inskrift på muren närmast den östra grunden. En ny kyrkogård anlades 1895 öster om den gamla, på andra sidan den nord-sydliga vägen. En utvidgning gjordes mot öster 1933 och 1966 utlades sluttningen

väster om den äldsta kyrkogården till begravningsplats.⁴

Den äldsta kyrkogården (fig 4, 1-5) omgives av en kraftig polygonmur av fältsten och kilad gråsten i kallmur (fig 6). Den är omkring 120 cm bred och lika hög på insidan. På södra och halva östra sidan stöder muren en utfyllnad i sluttningen.

Fig 1. Interiör av Habo kyrka mot öster. Kyrkans målningsutsmyckning utfördes 1741–43. Foto L D Cnattingius 1966.

Interior looking E. The paintings in the church were executed 1741–43.

Fig 2. Habo kyrka från söder. Foto 1968.

Habo Church from S.

Fig 3. Kyrkan med omgivning 1719. Detalj av karta. LMS.

The church and its surroundings, 1719.

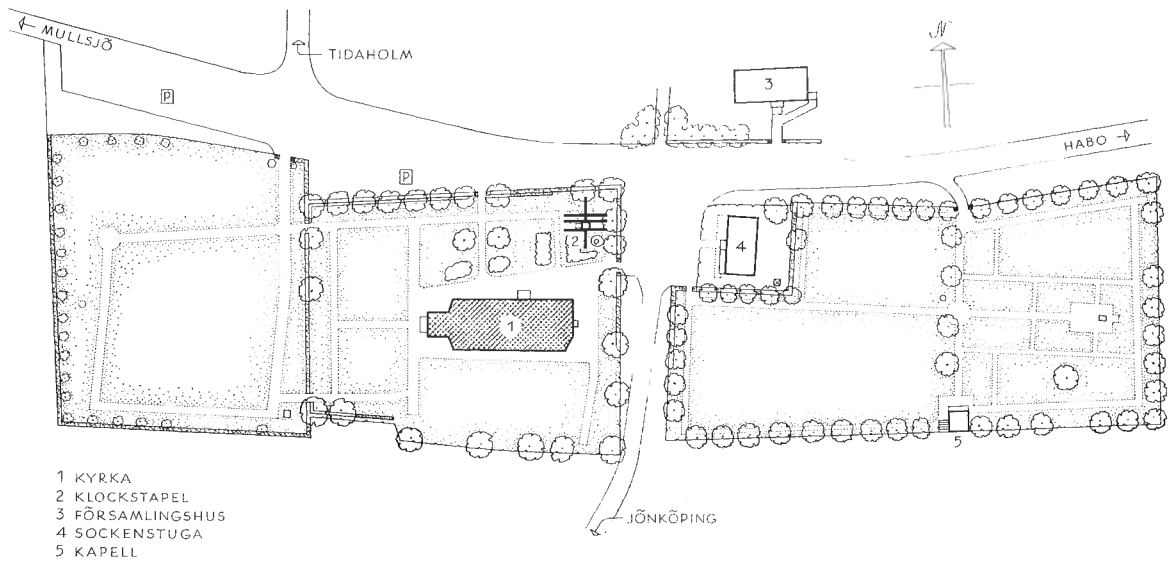

Fig 4. Situationsplan, 1:2000. Uppm J Söderberg 1958. Kompletterad 1970.

General plan.

Fig 5. Kyrkan från norr omkring 1820 med klockstapel och vapenhus på norra sidan samt timmerplank omkring med spånhus och ingång. Teckning av läkaren och barnboksförfattaren »Onkel Adam» (C A Wetterbergh), född i Habo.

Church from N ca 1820 with bell-tower and porch on the N side and timber hoarding around, with shingle house and entrance.

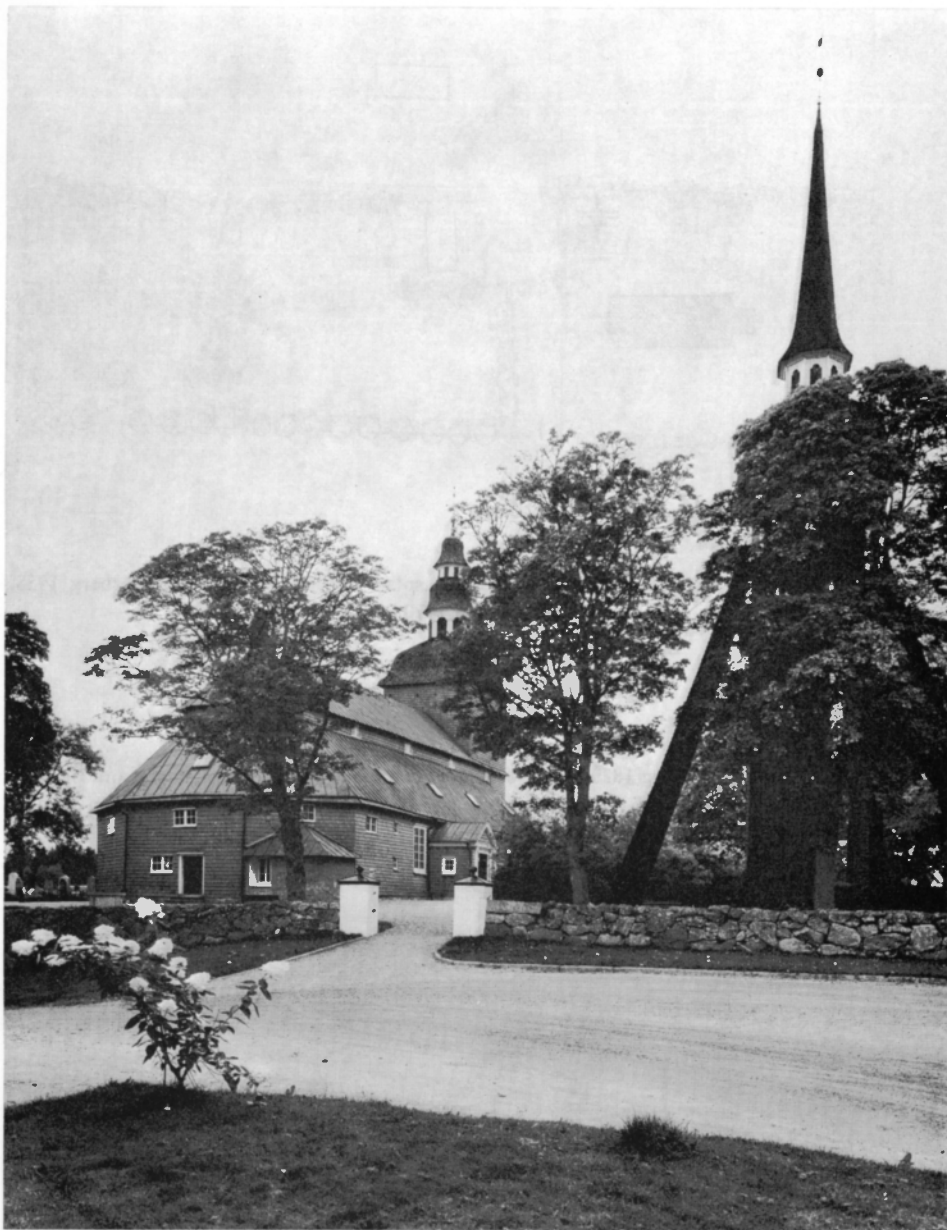

Fig 6. Kyrkan och klockstapeln från öster. Vapenhuset från 1907 och den medeltida, murade sakristian synliga på norra sidan. Foto 1968.

Church and bell-tower from E. The porch, 1907, and medieval, masonry vestry can be seen on the N side.

Även de nyare östra kyrkogårdspartierna har sådana murar.

Före kyrkogårdsmörelägningen 1850, då södra sidan fylldes ut mot en stödmur och då den beskrivna muren byggdes, skildrar habosonen Onkel Adam (C A Wetterbergh) kyrkan »— — — omgifven med ett så kalladt borgplank af timmer som lemnade ingång genom två prydligt byggda portar, spån-täckta, som kyrkan och stapeln, men nu borta

liksom träden, hvilka skuggade öfver grafvarna — — —».⁵ Till den citerade skildringen hör en teckning, som ytterligare åskådliggör beskrivningen (fig 5). Borgplanket är detsamma som balkar, bäst kända från Södra Råda gamla kyrka.⁶ Konstruktionen synes dock närmare svara mot den, som förekommer runt grannförsamlingen Brändtorps kyrka. Där vilar ett tak på stöd, som står utanför tvärbalkarna. Att balkarna i Habo varit

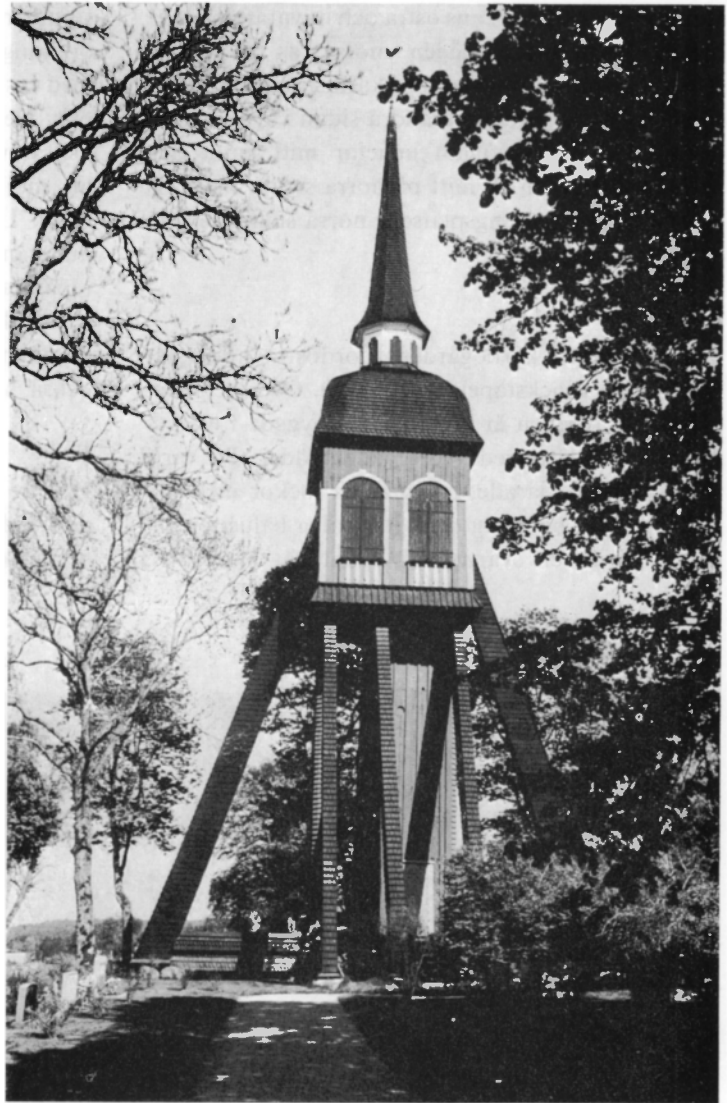
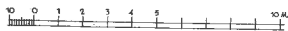
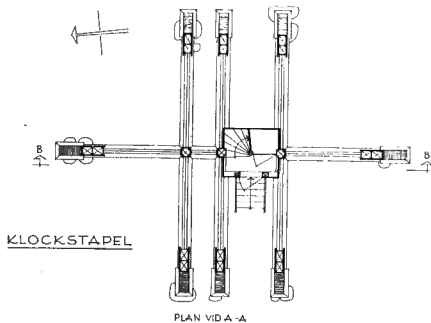
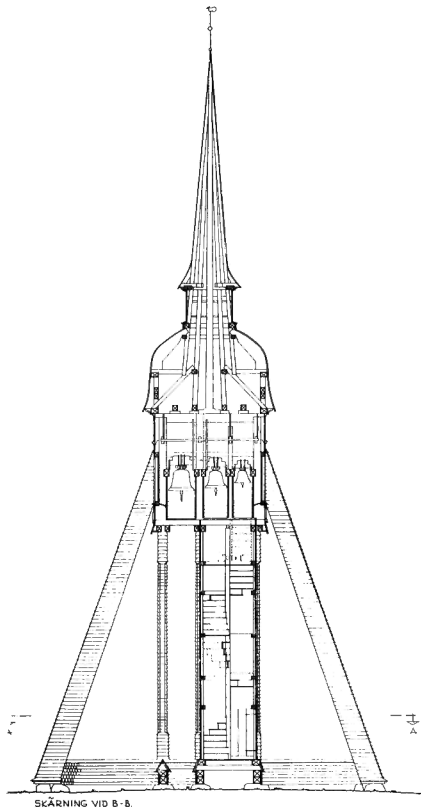

Fig 7 a-b. Klockstapel från 1760, reparerad 1830, sedd från väster. Foto N Cnattingius 1964. Tv uppm, 1 : 300. J Söderberg 1958.

Bell-tower erected in 1760, repaired in 1830, seen from W. Left, scale drawing of bell-tower.

spånade och takförsedda framgår av st prot, likaså att spåntäckningen 1795 ersattes med bräder. En särskild balkdelningslängd samma år anger dessutom vilka balkar som varje rote skulle underhålla.⁷ Varje sida anges där bestå av fem balkar och på östra sidan nära det norra hörnet fanns en port och därbredvid ett spånhus.

Ingångar

På den äldsta kyrkogårdens norra och östra sida är öppningar med firsidiga, vitputsade och plåtavtäckta stolpar med smidesgrindar (fig 6). Från den norra leder en grusgång mot kyrkans gamla, nu igensatta nordingång. Den östra ligger förskjutet mot norr troligen på grund av markens lutning.

Gången leder till kyrkans östra och nuvarande norra ingång. Ingångarnas lägen motsvaras på Onkel Adams teckning av portar med karnisformade huvar.

Mellankyrkogården på andra sidan vägen har en ingång vid sockenstugan ungefär mitt emot den nämnda östra och en mitt på norra sidan. Även på den västra begravningsplatsens norra sida är en sådan öppning belägen.

Klockstapel

Vid den äldsta kyrkogårdens nordöstra hörn står den resliga klockstapeln (fig 7 a–b). Över de spånklädda strävbenen är klockorna inbyggda i ett kubiskt rum, klätt med rödfärgade bräder. På varje sida sitter två tjärade, rundbågiga luckor med vitmålade foder omkring och vita, halva balustrer under. Över är en svarttjärad, spåntäckt karnishuv,

som bär en åttkantig, vitmålad lanternin med svarta öppningar. Överst är en tjärad och spånad spira med insvängda sidor, krönt av en tupp av kopparplåt. Den iståndsattes grundligt 1830 men uppfördes i sin nuvarande form 1760 av sergeanten Sven Melin, möjligen efter förslag av den märklige tornbyggaren Uhrberg i Kåslätt.⁸ Dessförinnan hade den nuvarande kyrkans arkitekt, Swen Nilsson Swan, reparerat stapeln 1721.⁹ Så hade även skett 1683,¹⁰ varför det är troligt, att de bägge klockor, som finns upptagna i kyrkans äldsta inv hundra år tidigare, också hängde i en stapel.¹¹

Bodar

Det av Onkel Adam nämnda spånhuset var inte den enda byggnaden vid kyrkogården. 1674 nämnes sockenstugan första gången¹² och halvtannat de-

Fig 8. Kyrkan från sydost. Foto 1968.

The church from SE.

cennium senare ett »Hospitatzhus»,¹³ tydligen identiskt med sockenhärbärke och fattigstuga senare. Ett bisättningshus skulle byggas 1702¹⁴ samt ett benhus med fyra alnars sida 1737¹⁵ och 1762 nämnes också

ett kyrkstell.¹⁶ Ett timrat hemlighus byggdes 1843.¹⁷

Idag finns endast en sockenstuga i sen 1800-talsdräkt nordost om kyrkan samt prästgården från 1830 och ett modernt församlingshem söder därom.¹⁸

Kyrkobyggnaden

Habo kyrka är till formen en rektangel med sneda hörn (fig 8–11). Det nordöstra hörnet är dock rätvinkligt i bottenvåningen på grund av den medeltida, kvadratiske stensakristian, medan hörnet är sneddat i övervåningen (fig 15). På västra gaveln befinner sig ett stort, tvåvåningt vapenhus och på norra sidan ett mindre (fig 9, 6). Ett kraftigt torn rider på det övre takpartiets västande (fig 9, 16). Stensakristian torde vara byggd till en medeltida kyrka, som säkerligen var uppförd i trä. Kyrkans västra hälft byggdes 1680 och den nuvarande östra delen plus torn och vapenhus i väster tillkom 1723. Det norra vapenhuset stammar från 1907 års stora restaurering.

Byggnaden vilar på en låg, murad sockel av kluven gråsten, som är putsad. Väggarna är knuttimrade och klädda med ny rak, kluven och tryckimpregnerad furuspån på sydsidan och sågad rödfärgad furuspån på nordsidan medan tornavtäckningen är försedd med tjärad ekspån. Stensakristian synes vara murad i gråsten och är nu rödputsad och delvis spåntäckt men var tidigare vitputsad.

Fönster

Kyrkans långsidor har vardera fyra stora, smårutade tvåluftsfönster med vitmålade foder, karmar och bågar. På de bägge snedsidorna mot väster finns två motsvarande fönster. Till varje »kur» i kyrkorummets ändar hör ett litet kvadratisk, fyrrutat fönster, dvs sammanlagt åtta fönster med vitmålade snickerier men utan foder. I kyrkans östra ände har det s k skriftrummet i övervåningen ett liggande rektangulärt och smårutat tvåluftsfönster med vitmålade snickerier på varje sida, dvs fem fönster. Den nuvarande sakristian därunder har ett

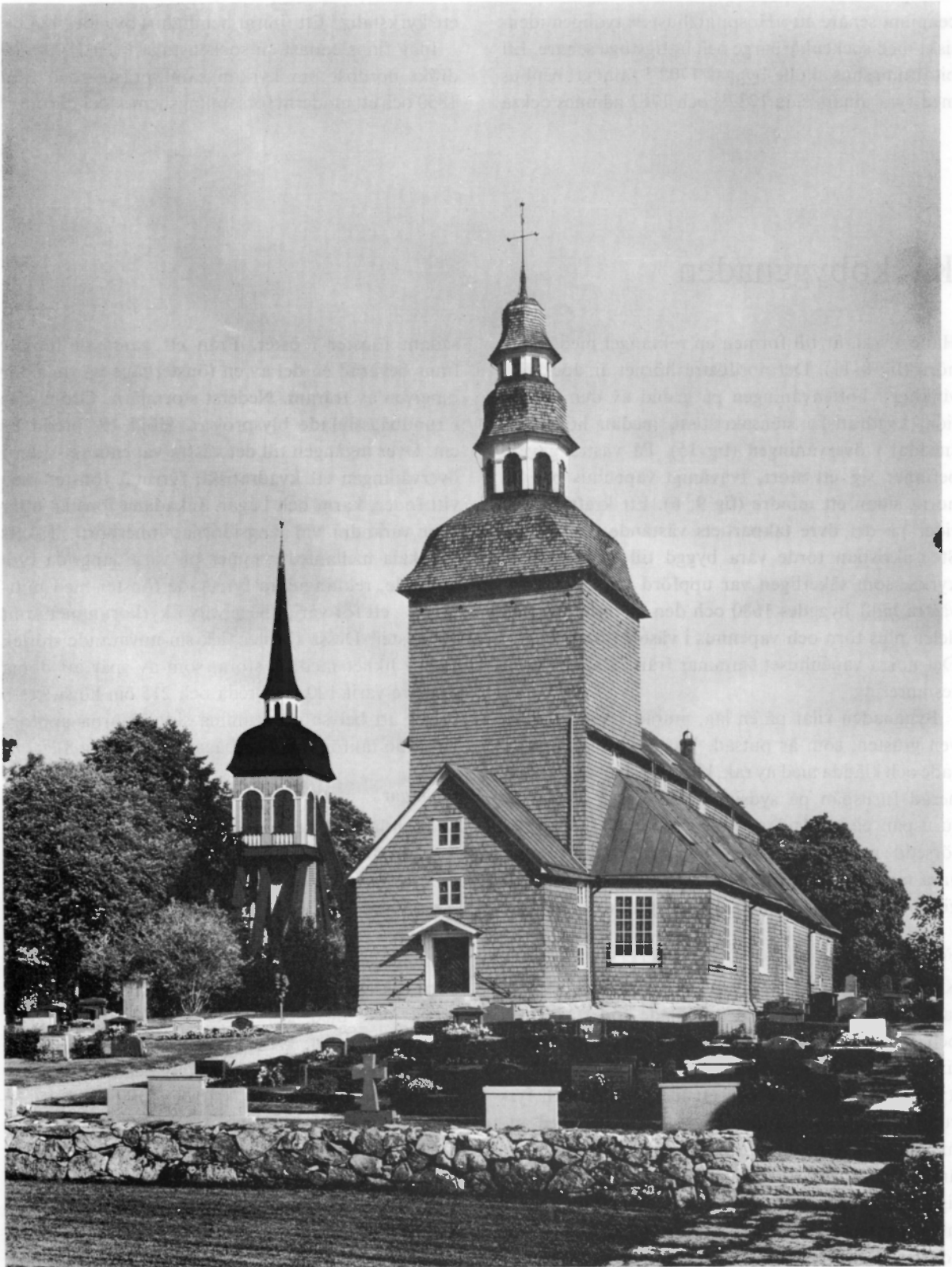
sådant fönster i öster. Från ett gammalt fönster finns bevarad en del av en fönsterbåge på tre sidor omgiven av träram. Nederst stormjärn. Grönt glas i rundbågsslutade blyspröjsar. Höjd 19, bredd 39 cm. Över ingången till det västra vapenhuset sitter i övervåningen ett kvadratisk, fyrrutat fönster med vitt foder, karm och bågar. Likadana fönster sitter över varandra vid långsidornas innerhörn. Takets vertikala mellanled rymmer på varje långsida fyra liggande, rektangulära fyrrutade fönster med mittpost — ett för varje spegelvalv i kyrkorummets samt ett i öster. Dessa fönster fick sin nuvarande storlek 1773 i likhet med de stora, som av spår att döma tidigare varit 120 cm breda och 215 cm höga.¹⁹

För att belysa de skumma sidoläktarna upptogs 1872 nio takfönster med bågar av järn (fig 8).

Ingångar

Kyrkan har nu tre ingångar — i norr, öster och väster. Två äldre öppningar — i norr och söder — med omkring 3 m breda vapenhus, belägna mitt på kyrkans västra hälft, sattes igen 1872 (fig 17). Invändiga märken i väggarna och utvändiga, synliga vid omspåning av södra väggen 1969 visar, att de inre dörrarna var omkring 190 cm höga, 90–115 cm breda och med korgbågig avtäckning, den ena med bevarad gåt. En trädörr, 155 cm hög och 115 cm bred, med profilerad zigzagpanel, som hänger i den s k övre sakristian, härrör sannolikt från en av dessa ingångar.

På östra gaveln befinner sig ingången till den nuvarande sakristian i sydöstra hörnet samt till en trappa som leder till det s k skriftrummet eller övre sakristian, herrskapsstolarna och sidoläktarna. Två stensteg ligger framför en inåtgående, tjärad dörr

med liggande täckbräder, vars kanter är profilerade (fig 6). Foder och karm är vitmålade. Det västra vapenhuset har också en stentrappa och svart, inåtgående dubbeldörr med profilerad, fiskbensspikad panel samt vitmålad karm och foder (fig 9). Ett svartplåtklätt vattentak i sadelform över ingången tillkom 1908 men förenklades vid 1952 års restaurering, då även dubbeldörren vid norra vapenhuset ersattes med en, som har den beskrivna i väster till förebild. I norr är porten försedd med omfattning av empiretyp från 1908 med gavelfält, buret av pilastrar, alla snickerier vitmålade (fig 18).

Att kyrkan saknar sydingång kan synas eget. Dock har, som nämnts, en sådan funnits. Att den satts igen beror sannolikt på kyrkogårdens kraftiga lutning mot söder och på väggkorsningen i nordost.

Yttertak

Det stora taket är valmat mot gavlarna och över de sneda hörnen samt delat i två delar av en knappt meterhög, vertikal vägg (fig 8, 13, 14). Detta mellanled erinrar om formen hos ett säteritak eller snarare om klerestoriet i en basilika, eftersom fönstren i mellanledet verkligen belyser kyrkorummet. Yttertaget är sedan 1897 täckt med galvaniserad och svartmålad järnplåt. Dessförinnan var även taket spånat och rödtjärat. Mellanledet är spånat och rödfärgat.

»Pinnkyrkan» kallas en meterlång modell, som förvaras i stensakristian (fig 86, beskriven nedan). Dess inbrända årtal är felaktiga, varför tillkomsttiden är osäker. Eftersom takkonstruktionen är noggrant utförd men väggarna blott antydde med glest stående stolpar, kan den antagas vara förfärdigad som förebild vid bygget 1723.

Torn

Det kraftiga västtornet har samma bredd som kyrkans mittskepp och är väl inkomponerat i västpartiets tresidiga plan och komplicerade takform (fig 9, 13). Spånklädda brädväggar på en stolpkonstruktion täckes av en karnisformad huv med åttkantig lanternin. Motivet upprepas ännu en gång i mindre

skala och avslutas med en huv, krönt av ett kors med klot och solskiva. Tornet, som aldrig burit några klockor, uppfördes i samband med takkonstruktionen vid den stora ombyggnaden 1723.

Interiör

Golvet är nu som förr belagt med bräder. Koret är ett steg högre. Väggarnas insidor utgöres av det skradda, bilade timret, överallt målat liksom innertaken (fig 1, 19–23).

Tre par pelare — trästolpar, som inkläts i form av unggotiska knippepelare och som vilar på synliga stenfundament, — delar kyrkorummet i tre skepp (fig 13, 14). Mittskeppet, som täckes av fyra spegelvalv med plafondmålningar, har överljus eller klerestorium i form av ett par små fönster i varje »travé» — dvs i yttertakets mellanled. Sidoskeppen når upp till takfoten och har invändigt dekorerade bräddtak (fig 23). Ovan dessa, under snedtaken, är utrymmet utnyttjat som läktare eller emporer, skilda från det högre mittskeppet medelst plankbröstningar och vertikala stolpar, där var fjärde utgör fortsättningen av en pelare (fig 21). Orgelläktaren, som stödes av två extra stolpar, sammanhänger med sidoläktarna och fyller större delen av den västra travén (fig 20). Kyrkorummets uppbyggnad erinrar alltså om en basilika: högre mittskepp med överljus och läktare samt lägre sidoskepp.

Kyrkan är rikt försedd med läktare och dessutom loger eller kurer för herrskapsfolk. I väster finns på ett mellanplan den s k torparläktaren, däröver den långt frambyggda orgelläktaren. Fram till restaureringen 1907 fanns däröver dessutom den s k Sjunde himlen, en extra läktare på var sida om orgeln. På ömse sidor om vapenhusingången fanns dessutom ett par inklädda bänkar med tresidiga tak, burna av svarvade balustrer (fig 22). De nämns av Jungmarker senast 1780.

På korväggen går sidoläktarna ett stycke runt hörnen. Därunder finns herrskapsloger inbyggda i ett mellanplan; i hörnen är sneda, tvåvåninga kurer med ingång från övre sakristian resp från koret (fig 23, 24).

Fig 9. Kyrkan och klockstapeln från sydväst. Trätornet och det tvåvåninga vapenhuset härrör från 1723. Foto 1968.

The church and bell-tower from SW. The wooden tower and the two-storeyed porch date from 1723.

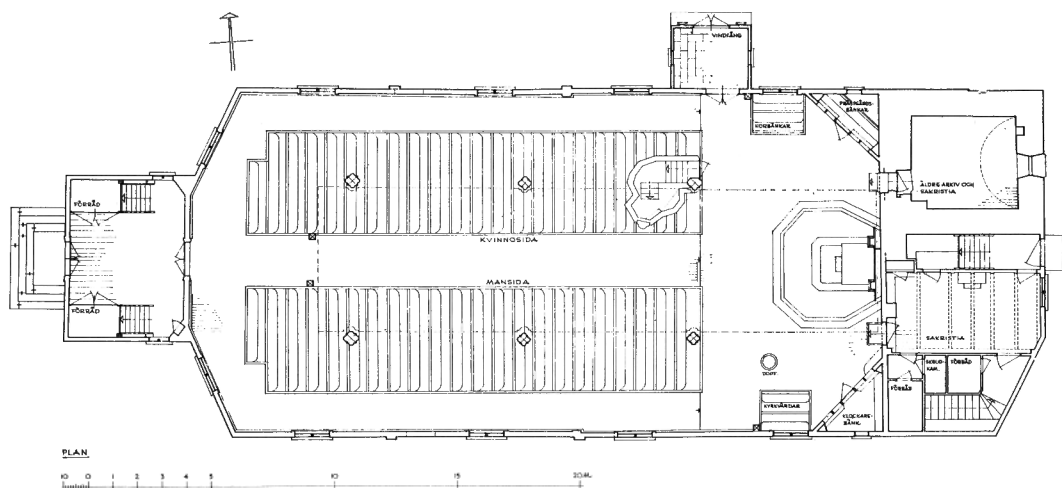
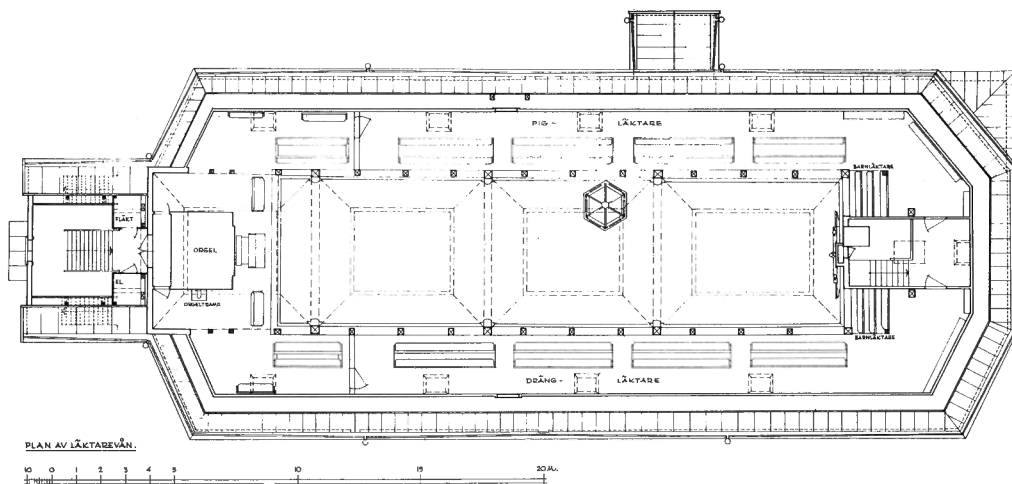

Fig 10–11. Plan av bottenvåningen. Nedan, plan av läktarvåningen, 1:300. Uppm J Söderberg 1958. ATA.

Plan of ground floor. Bottom, gallery storey.

Sakristior

Stensakristian, vars rätvinkliga hörn bryter kyrkans åttkantiga plan, har de östra och norra murarna synliga (den norra dock numera delvis spåntäckt (fig 6, 15). Det utstickande partiet har plåttak med två fall. Den södra muren är synlig från trappan vid den östra ingången upp till skriferummet. Mu-

ren mot kyrkorummet är däremot dold av korets timrade östvägg. Rummet har ett vitputsat tunnvalv i kyrkans längdriktning med anfang strax över golvet (fig 25). Det stora östfönstret, ett rakavtäck, sexrutat tvåluftsfönster, torde ha vidgats efter sakristians beskrivning i 1829 års inv. I östmuren bredvid fönstret är en rakavtäck nisch, 35 cm bred

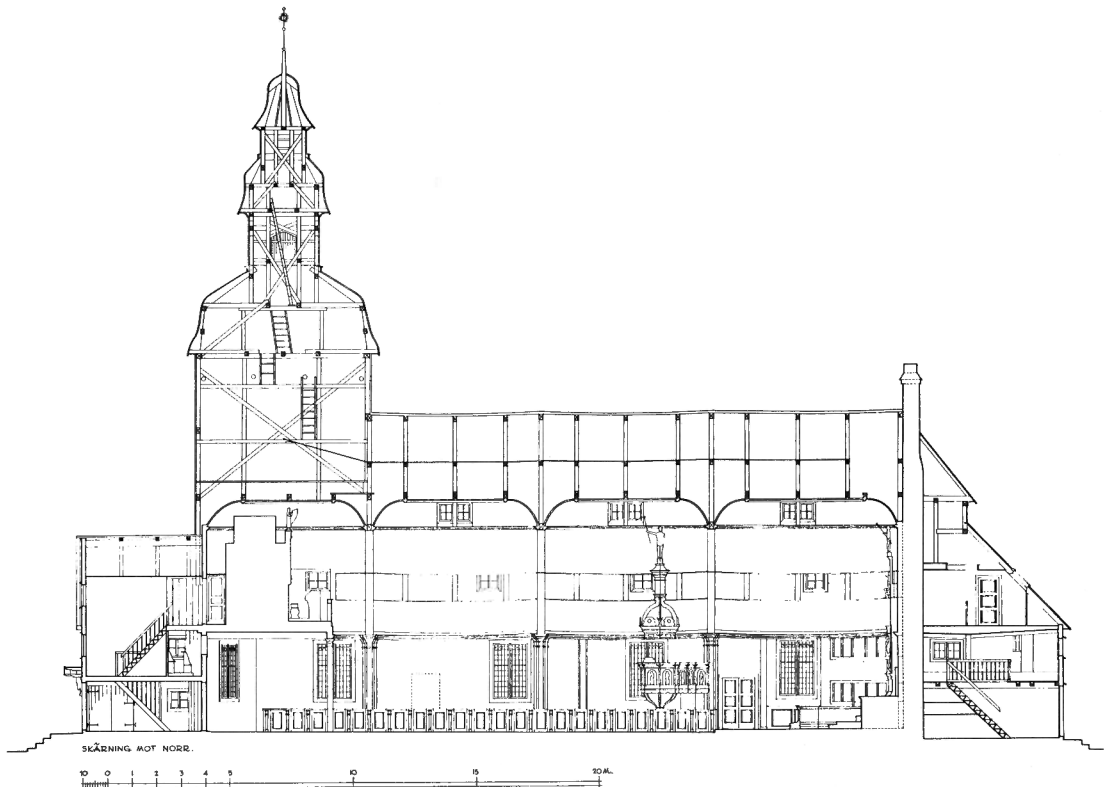

Fig 12-14 (t h). Längdsektioner mot norr samt tvärssektioner mot väster och öster. 1 : 300. Uppm J Söderberg 1958. ATA.

Longitudinal section looking N. Cross sections looking W and E.

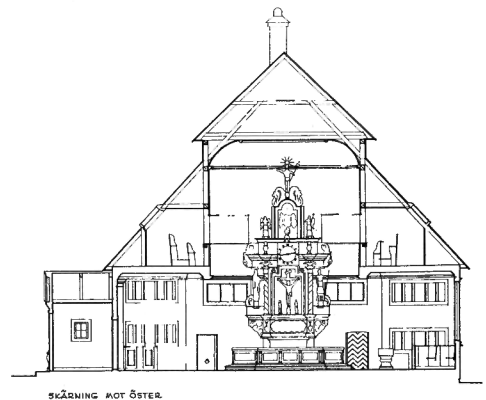
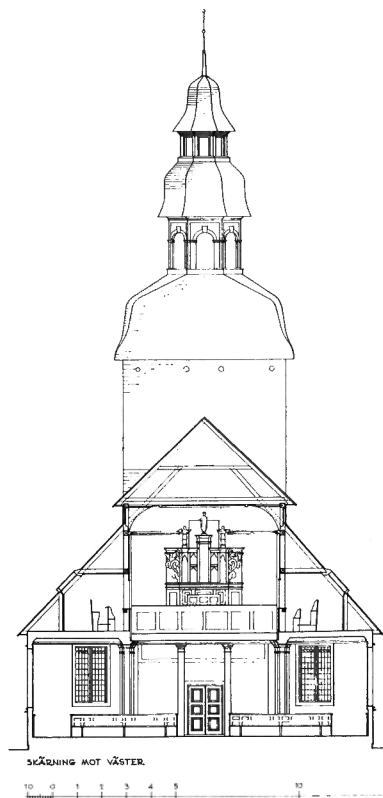

Fig 15. Den medeltida, murade sakristian sticker utför det avskurna nordöstra hörnet. Foto 1968.

The medieval masonry vestry extends outside the oblique NE corner.

och 30 cm djup. Under brädgolvet skall finnas en vinkällare.²⁰

Stensakristian nås genom en ingång till vänster om altaret på korväggen. Två trappsteg ned från korgolvet sitter en sannolikt medeltida dörr, smidd av horisontella järnlameller innanför en rakavtäckt smyg (fig 26a) med en liten nisch till höger, 12,5 cm i fyrkant (rest av bomhål?). Dörrens insida, som har samma utseende, har två horisontella och ett vertikalt stag samt två låsanordningar, varav det ena är ett stocklås av trä. Döringen något till höger om dörrens mitt har tre godronerade vulster som dekoration. I jämnhöjd med denna en nyckelskylt med hörnen utvikta i dekorativa flikar (fig 26b). Ytterligare en nyckelskylt ovan denna har en diagonal placering. Höjd 196 cm, bredd 94 cm. Dörr av liknande typ finns bl a i Suntaks gamla kyrka.²¹

Den nya sakristian ligger i östpartiets södra del mellan trappan upp till skriftrummet och elcentral, källarnedgång och skrudkammare utmed den södra vägen. Utrymmet tjänade tidigare som vapenhus

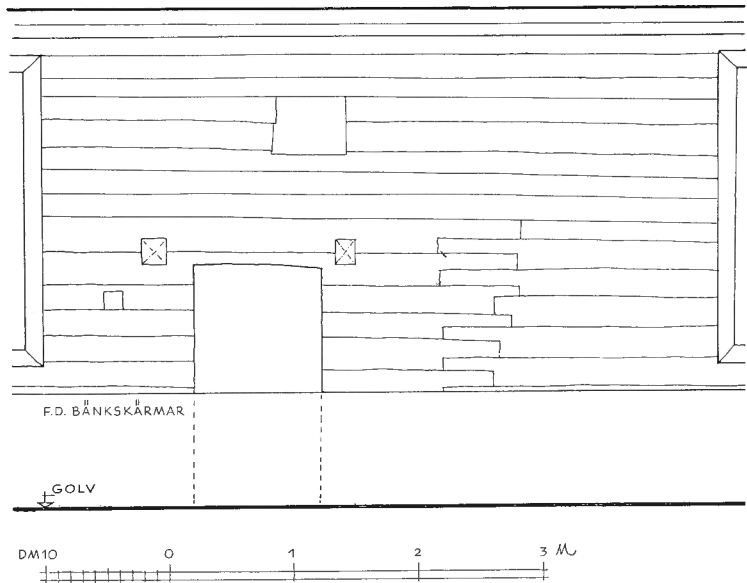

Fig 16. Kyrkan och klockstapeln från väster före 1895, innan taken kläddes med järnplåt. Kyrkvakten i dörren håller kyrkstöten, fig 87. Foto A G Andersson före 1895, K-byrån, Raå.

Church and bell-tower from W before 1895, before the roof was covered with sheet-iron. The verger in the doorway has the church staff, fig 87.

Fig 17. Spår efter igensatt dörr från 1680 och skarv av sekundärt virke på södra väggens insida. Uppm L D Cnatingius 1966.

Traces of a closed door dating from 1680 and joint of secondary timber on inside of S wall. Scale drawing.

för den östra ingången men är nu inrett efter ett förslag från 1928 av dåvarande länsarkitekten Malte Erichs i Jönköping.

Väggar och tak är klädda med omålad panel, på södra väggen är bräderna balusterformade (fig 27).

Vapenhus

Det västra vapenhuset är tvåvåningt och uppfördes i samband med den stora ombyggnaden 1723 (fig 9, 16). Byggnadssättet är identiskt med själva kyrkans,

dvs spånade timmerväggar och ett numera plåtklätt sadeltak. Vapenhuset har brädgolv, omålade timmer- och plankväggar samt bjälktak. En dubbeltrappa för till mellanplanet, där sena, omålade trefyllningsdörrar leder ut till »torparläktaren» (fig 28). Upp till orgelläktaren med en sen deuxbattant i samma utförande leder en brant trappa. Spår i väggarna visar, att bjälklagen höjts och fönstren flyttats samt att före 1723 års ombyggnad ett mindre vapenhus funnits.

Fig 18. Norra vapenhuset från 1907, takfönstren från 1872 synliga. Foto N Cnatingius 1964.

N porch, dating from 1907; the roof windows installed in 1872 can be seen.

Fig 19. Kyrkorummet sett från orgelläktaren, före 1907 års restaurering. Järnkamin, invändigt vindfång på norra sidan och äldre bänkindelning. Foto Holm, Jönköping, före 1899, ATA.

The church from the organ loft, before the restoration of 1907. One iron stove, internal porch on the N side and old pews can be seen.

Fig 20. Mittskeppet från koret. Foto 1968.
The nave from the chancel.

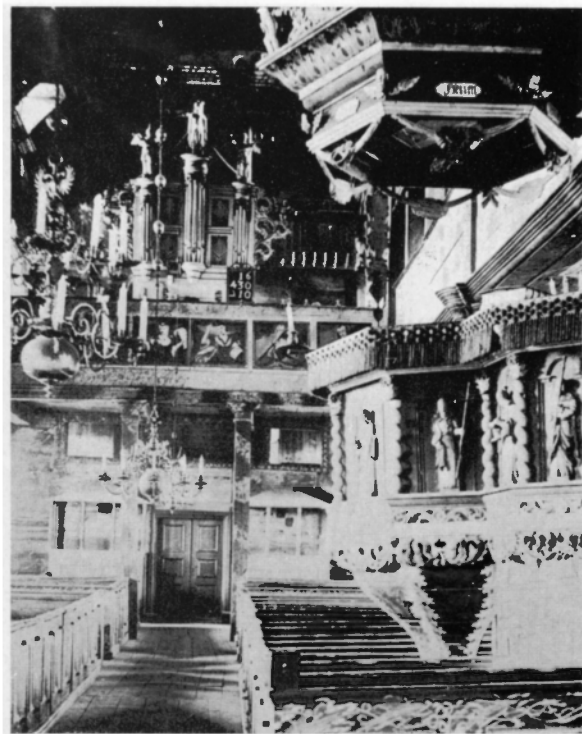
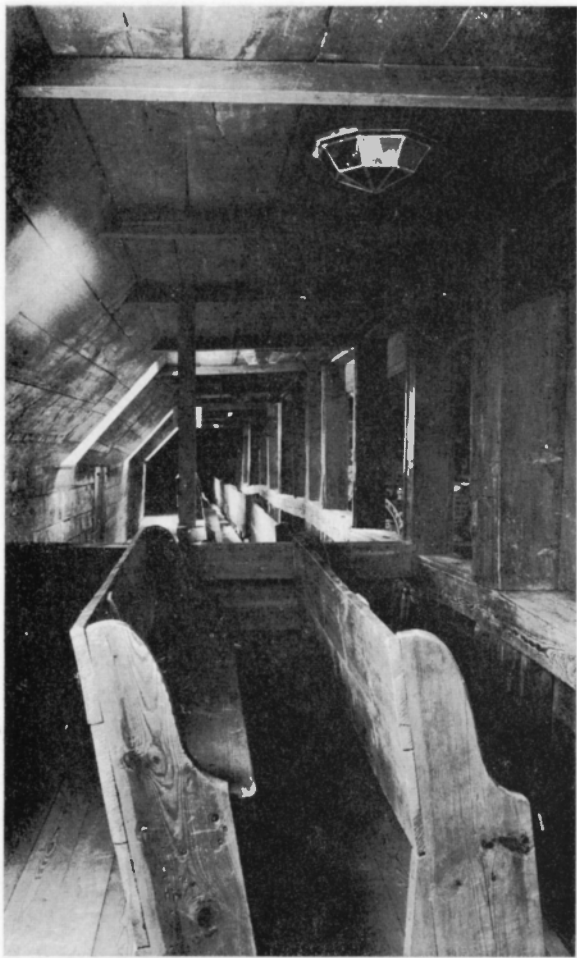

Fig 22. Interiör mot väster före 1907. Foto K-byrå, Raå.
Interior looking W prior to 1907.

Fig 21. Norra sidoläktaren mot koret. Foto
L D Cnatingius 1966.

The N lateral gallery looking towards the chancel.

Det norra vapenhuset (fig 18), spånklätt och täckt av plåt, ersatte 1907 ett invändigt vindfång från 1800-talets mitt (synligt på fig 19). Invändigt är sedan 1951 kalkstensgolv, omålad panel på väggar och i tak samt fyrrutade fönster i öster och väster. Ytterligare två vapenhus fanns som nämnts på långsidorna, ungefär mitt på långhusets västra hälft (fig 17). De torde ha tillkommit 1680 men slopades 1872. Det ena är synligt på Onkel Adams teckning (fig 5).

Av det östra vapenhuset återstår nu i bottenvåningen en förstuga med trappa till skriftrummet, även kallat övre sakristian (fig 29). Även där är väggar och tak omålade och i den norra delen markerar en 30 cm hög plattform den underliggande stensakristians valv. Ett par »kurar» bakom altaväggen och ett par i de fasade hörnen nås från skriftrummet. En trappa i tre lopp leder upp till orgelplanet.

Fig 23. Södra sidoskeppet mot koret. Foto 1968.

The S aisle looking towards the chancel.

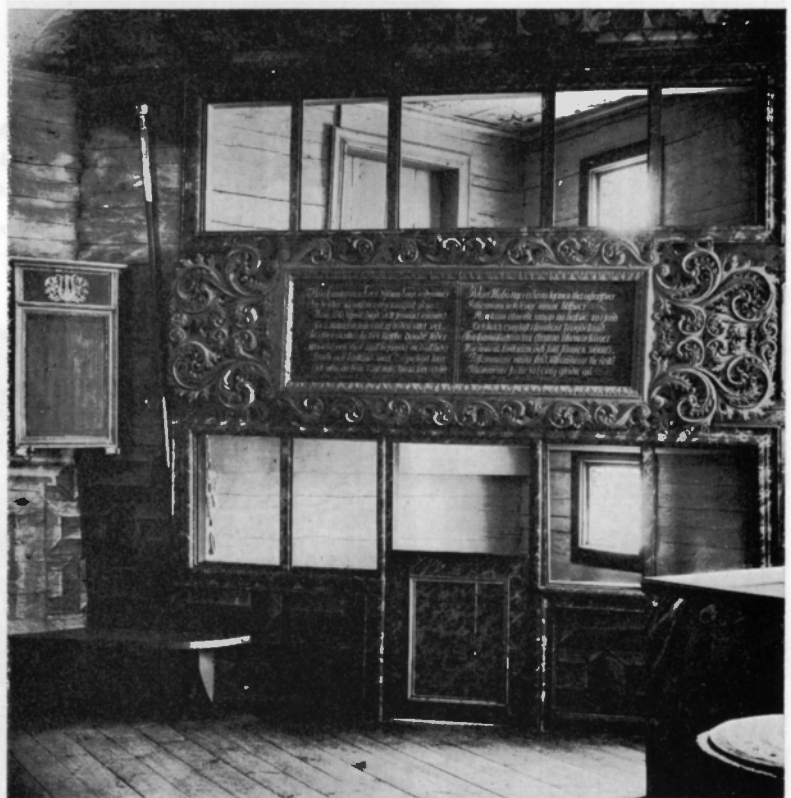

Fig 24. Södra herrskapslogen i två våningar med minnestavla över Swen Nilsson Swan. Foto L D Cnattingius 1966.

The S gentry pews in two storeys with memorial to Swen Nilsson Swan.

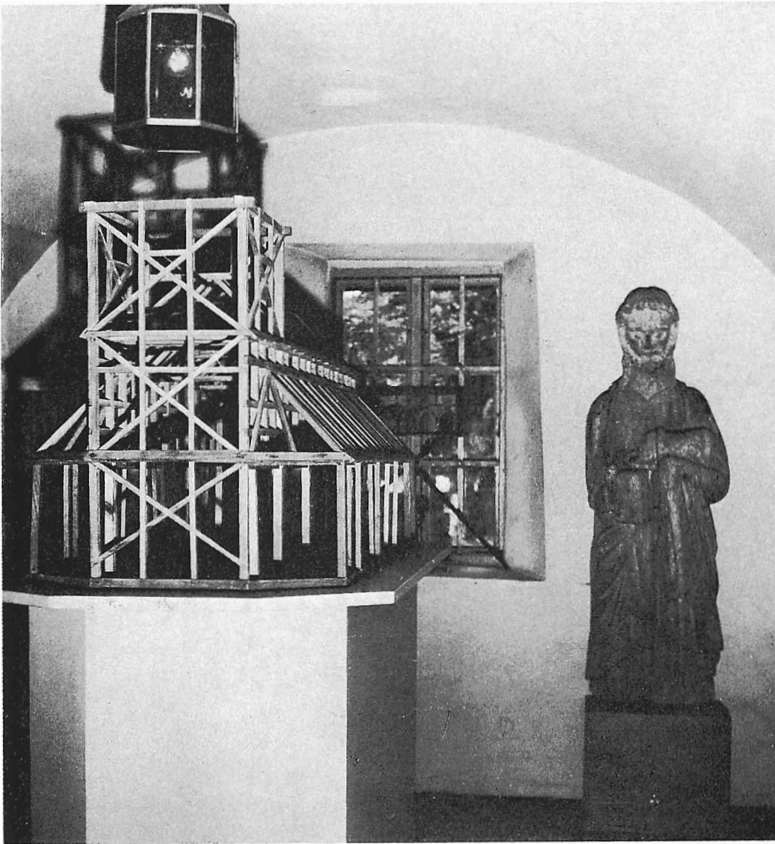

Fig 25. Stensakristian, interiör mot öster med det under 1800-talet vidgade fönstret. Foto L D Cnattingius 1966.

The masonry vestry, interior looking E with the window enlarged during the 19th century.

Fig 26 a–b. Medeltida järndörr mellan koret och sakristian. T h detalj av dess dörring och nyckelskylt. Foto 1968.

Medieval iron door between chancel and vestry. Right: detail of ring and key escutcheon.

Fig 27. Brädpanel i den nya sakristian.
Foto 1968.

Panelling in the new vestry.

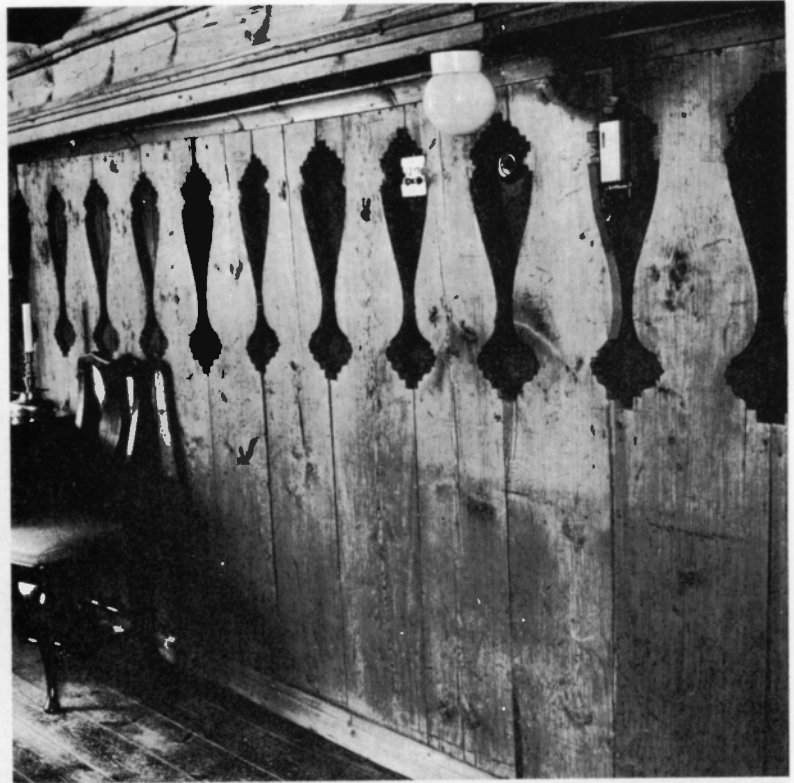

Fig 28. Västra vapenhusets övervåning
med trappa till orgelläktaren. Foto
L D Cnattingius 1966.

*Upper floor of the W vestry with stairs
to the organ loft.*

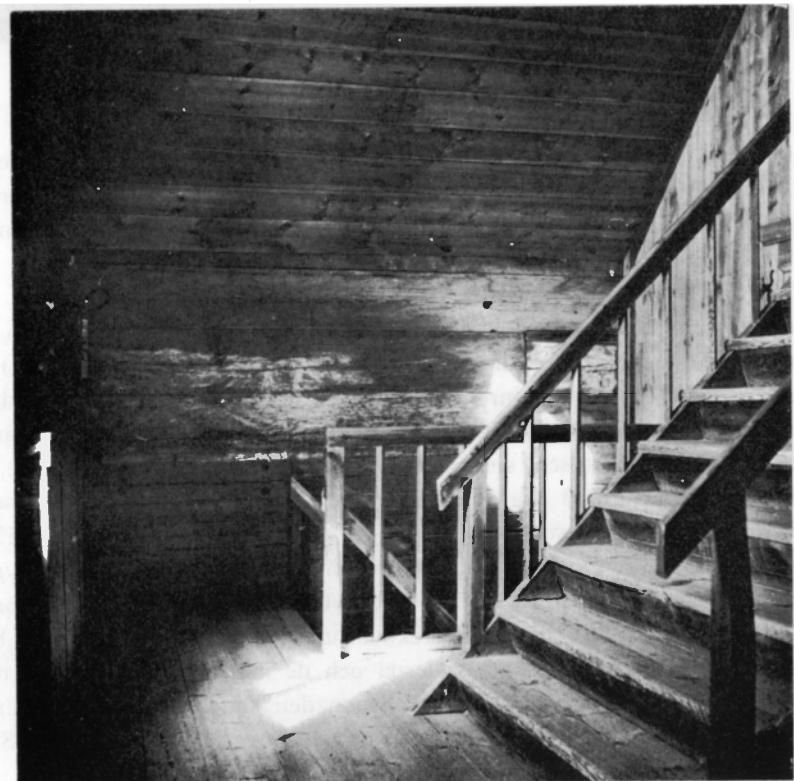

Fig 29. Skriftrummet eller övre sakristian. Foto 1968.

Room for private confession, or upper vestry.

Byggnadshistoria

»Halfwa denna Kyrkan som tilförne war en Korskyrkia Bygdes i wäster som wäggorna ännu stå, i Probstens Sahlig Magister. Brÿnolphi Lundelii tid åhr 1680, och åhr 1723 lät Sahl: Herr Probsten Martin Seth med Kyrkans och församlingens medel och bekostnad till bygga den östra hälften, med nytt tacklag beprÿda och med Prediko stohl altare Tafla och stohlar inreda».

Dessa, som det skall visa sig, korrekta uppgifter lämnar en textkartusch, som målades under orgelläktaren senast 1743 (fig 30). I allt väsentligt bevarar kyrkan det utseende den fick vid den stora ombyggnaden 1723 plus målningsskruden 20 år senare. Kyrkans form före 1680 — texttavlan korskyrka — och äldre stadier får rekonstrueras med hjälp av de sparsamma arkivalierna och de iakttagelser, som en undersökning av byggnaden kan ge.

Till den hypotetiska rekonstruktionen av äldre

byggnadsskeden bidrar följande: stensakristian av tämligen säkert medeltida ursprung samt två äldre stoldelningslängder, från 1643 och 1680. Skarvar i långväggarna samt räkningskaperna kompletterar bilden.

Habo kyrka nämnes första gången vid 1200-talets slut (se nedan). Från samma tid stammar de bägge äldsta bevarade inventarierna: en träskulptur föreställande Johannes Döparen (fig 59, 60) och dopfunten (fig 71), den senare dock möjligen från 1300-talets början (se nedan). Att en kyrka funnits i Habo redan under 1200-talet står alltså utom tvivel. Vid 1700-talsombyggnaden påträffades i altaret en medeltida relikgömma (se nedan). Stensakristian, som mäter 6,5 × 5,8 m, har metertjocka gråstensmurar, tunnvalv, nisch och ett i sen tid förstorat fönster på östra muren samt ingång med en medeltida järndörr i väster. Stensakristian nämnes första gången i räk 1680, då » — — — munkakammaren upprät-

tades, som alldeles wär oduglig — — —.» A Tuulse har fäst uppmärksamheten vid träkyrkor, som försetts med stensakristior, innan de, som oftast varit fallet, ersatts med långhus av sten.²² Av den senare typen nämnes Sjösås gamla kyrka, men också Hannäs och Tryserums gamla kyrkor i Småland hör hit. Exempel på den förra kategorien är Tidersrum och den försvunna träkyrkan i Edsås men även Korsberga, samt Haurida och Vireda, ehuru de senare även har kor av sten.

Stensakristians orientering med öst-västligt tunnvalv och ingång i väster och läget vid det nordöstra hörnet av kyrkans kor gör, att det är omöjligt att med någon säkerhet rekonstruera kyrkans medeltida utseende. Medeltidssakristior ligger ju regelmässigt på norra sidan med ingång genom korets nordvägg. I väntan på en undersökning av sakristians murverk och eventuell äldre öppning samt av grunden under nuvarande kyrkans korparti får frågan om medeltidskyrkan stå öppen.

Korskyrkan

Kyrkans sigill (fig 31) från år 1622 är nu försvunnet men bevarade avtryck visar en rund textring med orden SIGILLUM ECCLESIAE HAGBOENSIS, innanför denna årtalet 1622 samt en byggnad i form av en liggande rektangel. Denna krönes av en asymmetriskt placerad takryttare, utformad som en lökkupol och flankerad av mindre snarlika. På dessa liksom på de förmodade gavelröstena sitter tvåtungade flöjlar. Takryttare och drabanter har fått en fjällliknande markering, som osökt för tanken till spåntäckning. Rektangeln — kyrkan — däremot är rutmönstrad, vilket varken låter sig tolkas som spån eller fönster utan snarare som dekoration, där möjligen några kraftigare linjer skulle kunna markera korsarmar och takfot. Sigillet förekom senast 1829.²³

Den äldsta stodelningslängden 1643²⁴ nämner intet om någon ombyggnad utan endast, att på manssidan funnes bänkar 1–7 och 7–33. »Quinfolkz-Stollar» var 1–10 och 11–26. Vidare fanns fem stolar för inhyseskarlar och torpare på läktaren. Uppdelningen av mansbänkarna i två avdelningar och kvinnosidans på samma sätt kan tolkas så, att de större enheterna (7–33 eller snarare 8–33, respektive 11–26) avser bänkkvarteren i långhuset, medan

de mindre enheterna (1–7 respektive 1–10) avser korsarmarnas bänkar. Korsarmarnas bredd, dvs öst-västliga utsträckning, kan, om bänkarna förutsättes stå på samma ledd som i långhuset, efter kvinnosidans 10 bänkar beräknas till omkring 7 m. Manssidans 26 bänkar torde ha rymts i ett långhus med en längd av omkring 16 m. Kvinnosidans 16 bänkar kan dessutom ha lämnat plats för en ingång, en trappa till läktaren eller för dopfunten. Arkivuppgifter och vissa spår i väggarna i den nuvarande kyrkan ger stöd för en sådan tolkning av stodelningslängden från 1643.

Trots att koret helt omgestaltades vid den stora ombyggnaden 1723, kan dess korskrank, vars läge framgår av de bevarade sidostöden och märken efter mellanstöd, antagas markera gränsen även mellan det äldre koret och långhuset (fig 32). Avståndet mellan detta stöd och skarvarna med kraftiga stående bjälkar, där stockändarna infällts, ungefär mitt på långväggarna motsvarar de 10 kvinnobänkarna, som antagits ha stått i den norra korsarmen. De 26 mansbänkarna i det förmodade långhuset når från samma korgräns bak till en rad skarvar på både norra och södra sidans långväggar (fig 17). Väggaras nedre del antages ha flyttats ut, då långhuset utvidgades 1680. Långhuset torde ha varit smalare än nu, men liksom fallet är med koret, är måtten okända. Rhyzelius²⁵ och den citerade textkartuschen är eniga om, att kyrkan före 1680 hade korsform.

Arkivalierna tigger om tidpunkten, då Habo kyrka fick korsform, dvs sannolikt då en äldre långkyrka försågs med grunda tvärarmar närmast väster om koret. Det vanligaste sättet efter reformationen att få fler sittplatser i en trång kyrka var att lägga till utbyggnader på sidorna. Om sigillet skall kunna tillmätas någon evidens, bör kyrkan ha fått denna form före 1622, enligt stodelningslängden i varje fall före 1643. Närmast efter reformationen hade landsförsamlingarna små möjligheter, vare sig med avseende på ekonomi eller självstyre, att genomföra några större ombyggnader av sina kyrkor.

Att kyrkan åtminstone på 1670-talet hade någon form av torn, vilket sigillet visar, framgår av räk 1674. Ett liknande trätorn beskriver Rhyzelius för annexkyrkan Fiskebäck.

Fig 30. Textkartusch under orgelläktaren. Inskriften nämner att kyrkans västra del byggdes 1680, resten 1723. Foto M Bratt Gustafsson 1964. ATA.

Cartouche below the organ loft. The inscription mentions that the W part of the church was built in 1680, the rest in 1723.

Ombyggnaden 1680

»In Nomine Jehsu! Anno 1680 then 10 September, tå Hagbo Kyrkia war reparerad, lectarna bortagne men Kyrkian merkeligen utwidgad och reparerad — — —». Så inledes nästa stoldelningslängd,²⁶ som noga beskriver alla de åtta bänkkvarterens lägen, antalet bänkar och platser i varje kvarter, tillhoppa 593 platser mot högst 400 tidigare.

Rhyzelius skriver, att kyrkan »— — — merkeligen utwidgades och större gjordes år 1680, så hon blef i anseende till widden mycket låg; therföre behöfwer wäl at blifwa upförd til anseeligare högd. Hon — — — är dock mycket lius, ty hon hafwer fenster på alla sidor.»

Slutligen uppräknas alla kyrkans nackdelar som argument för nästa ombyggnad, 1723: »— — — 2)

kyrkian som til gawelwäggen är allenast 7 alnar hög är i proportion till 24 alnar alt för låg, men kan nu med hwalf förhöjas, hwaraf 3) kommer at Orgelwercket står til en stor del oppe i takordningen — — —. 4) Kyrkiones form och skapnad är af en oförständig byggmestare så i Westergafwelen danad, som den borde wara i östra, och thermed gifwer ett sellsammt anseende. 5) Östersödra hörnet har en oformlig indragning och 6) en lutande wegg som wid omhuggning rähtas kan — — —.»²⁷

Källorna talar samstämmigt för, att det gamla långhuset 1680 breddades så, att långväggarna kom i liv med korsarmarna, vilka alltså kom att uppgå i långhuset (fig 33). Längden ökades med 5–6 m plus det tresidiga gavelpartiet på omkring 2 m. Breddningen synes ha gått till så, att det gamla långhuset

plockades ned, varefter en del timmer återanvändes på motsvarande ställen i de nya långväggarna. Så förklaras skarvarna 1,2 m väster om de igensatta ingångarna på dessa väggar. På den södra sidan är skarven skönjbar från den döljande panelen av f d bänkskärmar till drygt 2 m höjd, medan den norra sidan endast bevarar synliga några få stockar vid omkring 2 m höjd (fig 17).

Av räk 1689 framgår, att stenfoten var kalkslagen och att hela kyrkan spånades. Yttertaket var tydligen lågt. Arbeten på tornet redovisas i flera sammanhang, sannolikt gäller det reparationer av det på 1622 års sigill synliga tornet.

Det nya långhusets ingångar var tre: de bägge nu igensatta i norr och söder, vilkas vapenhus visar märkena efter hammarbanden, var 1,8 m breda och 2,6 m höga över nuvarande golvnivå (fig 17). Märken efter spån kring västingången visar, att denna först saknat vapenhus. Detsamma antyder en 120 cm bred öppning i Torparläktarens bröstning ovanför dörren (fig 34). Tre sidor är fasade för foder, medan översidan saknas. Öppningen har tydligen tjänat som överljus över dörren, då inget vapenhus fanns. Av ett antal bomhål på samma

väggparti tillhör tre torparläktarens bjälklag, medan två andra säkerligen markerar väggbanden till ett vapenhus, 3,3 m brett och 2,2 m högt över nuvarande golv. Fönstren i det nya långhuset hade samma lägen som nu, vilket styrkes av Rhyzelii beskrivning och avsaknaden av spår efter andra öppningar. I st prot 1706 påpekas, att kyrkorummet är för lågt för både orgel, predikstol och altartavla, varför ett valv borde byggas mellan pelarna. Kyrkan hade alltså knappast valv innan, utan troligen plant trätak. I räk 1680 nämnes »— — — fodret dher pelarne sithia uthi — — —». Vid biskop Spegels visitation sju år senare lovade församlingen att »— — — pelare sätta uti fögningen.»²⁸

Det verkar troligt, att byggnadsplanerna siktade till att giva hela kyrkobyggnaden en regelbunden form. Den tresidiga avslutningen var vid denna tid den normala för kor och den citerade uppfattningen, att västgaveln såg ut som den östra borde, visar att detta var önskvärt. I arkivalierna ebbat uppgifterna om byggnadsarbeten ut under 1680-talets lopp och sedan dröjer det av olika skäl ända till 1723, innan idealen förverkligas.

Fig 31. Avtryck av kyrkans sigill från 1622 på inventarieförteckningen 1829. Foto N Lagergren 1967.

Impression of the church seal of 1622 on an inventory dated 1829.

1723 års ombyggnad

De båda huvudagerande i 1723 års ombyggnad kan vara värda en presentation.

Prosten Martinus Seth föddes 1659 i en familj med 13 bröder och en råd- och handelsman i Göteborg som far. Farfadern av holländsk patriarsläkt hade inkallats som ingenjör vid Göteborgs grundande. Efter skolgång i Helsingör och Köpenhamn tjänade den unge Martin som informator bl a för överste Gustaf Hårds båda mellansöner, vilka han följde till Uppsala att biträda vid deras studier i matematik och fortifikation. Seth passade också på att läsa humaniora och teologi, innan han med sina disciplar infann sig i Göteborg som fänriksaspirant vid generalmönstringen 1683. Där föreslogs han överraskande som regementspräst vid Västgöta Skaraborgs Infanteri och fick konungens fullmakt samma kväll. Han fann sig i denna gudomliga vink och återvände till Uppsala för vidare teologiska studier. Prästvigd 1685 förordnades Martinus Seth till pastor i Valstad 1691, innan han fyra år senare blev kyrkoherde i Habo, där han dog 1731 som prost över Vartofta, Mo och Redvägs härad.²⁹ Inspirationen till kyrkbygget kan Seth ha fått i arv från de reformerta Nederländerna med dess radikala kyrkoarkitektur. Vidare bör hans tekniska studier under informatorstiden ha kunnat påverka honom liksom byggnadsverk på de olika studieorterna. Det är dock omöjligt att peka på en viss byggnad eller händelse och säga: här är förebilden till Habo kyrka. Seth förefaller att ha varit intresserad av byggande. Ny prästgård byggde han åt sig 1713 efter bevarade ritningar. Unnaryds kyrka invigde han enligt Rhyzelius 1714 efter en stor ombyggnad och till nybyggnaden av Vättaks kyrka tog han initiativet 1718.

Swen Nilsson Swan, den andre för kyrkbygget ansvarige, är mera gåtfull. Han bor på Högsbäcks gård i socknen 1710,³⁰ innan han omkring 1714 slår sig ned på Stora Kärr, en av de största gårdarna i trakten, och kallar sig inspector. Några år senare ansöker han att få bli och utnämnes till »Liquidations Commissarie» vid Göta Hovrätt, en titel som närmast motsvarar auktoriserad revisor, som kunde anlitas av rätten eller enskilda för enklare, huvudsakligen ekonomiska uppdrag.³¹

I kyrkobyggnadsfrågan nämnes Swan första gången 1715, då han i st prot uppmanas göra ett förslag till ombyggnad, vilket han accepterar, sedermera i samarbete med kyrkoherden. I väntan på ombyggnaden av Habo leder Swan reparationen av Fiskebäcks kyrka och bygger frivilligt ett ansenligt torn över spånhuset där. På samma gentila sätt iståndsätter han Habo klockstapel och när han presenteras en diskretion på 20 dlr smt, lägger han strax till en summa och beställer en ny, snidad och stofferad dopfont för Fiskebäck av Jonas Ulberg³² (se även not 85). När omsider de stora arbetena på Habo kyrka kommer igång 1723, förefaller Swans roll huvudsakligen vara kontrollantens och mecenasens, varefter han försvinner ur rampljuset, tills han dör 1740, »— — en ährlig och förståndig Man uti architecteur, Muur Mästarärenden, wettenskaper samt Liquidations Commissarius — —.»³³

Någon förklaring till Habo kyrkas omgestaltning 1723 återfinnes inte heller i de sparsamma uppgifterna om Swen Nilsson Swan.

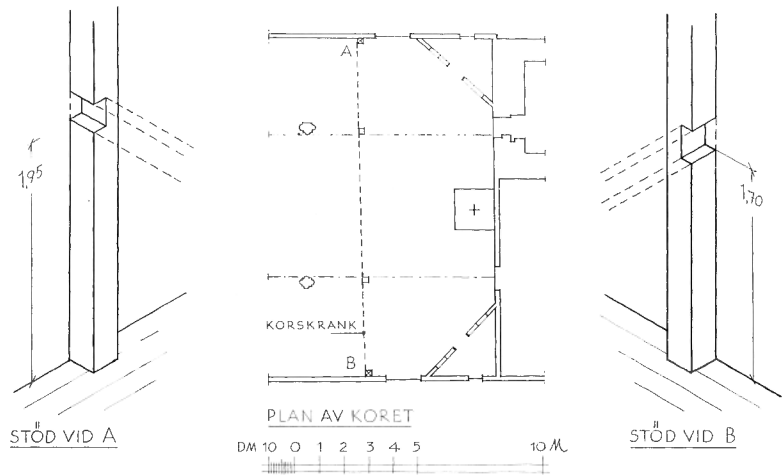
Genast efter sitt tillträde 1704 tog den nye kyrkoherden Martinus Seth initiativet till en reparation av kyrkobyggnaden. Krig, inflation, missväxt och pest fördröjde dock ombyggnaden ända till 1723. Till en början var det tak och väggar, som tarvade underhåll, men sedan kommer krav, »— — — att Kyrkian måtte blifwa regulier» och liknande estetiska värderingar.³⁴

Vid sin visitation 1709 förordade biskop Swedberg, att kyrkan borde nyuppföras i sten, vilket föranledde Seth att utreda behovet av material, körslor, dagsverken och andra utskylder för ett stenbygge.³⁵ Beräkningen av murarprestationerna visar, att väggytan för den ifrågasatta stenkyrkan med blott 10 m² understiger den nuvarande kyrkans. Seth har tydligen haft den nuvarande kyrkan i tankarna eller t o m på papperet, när han polemiserade mot en stenkyrka. En sådan skulle draga med sig väldiga uppoffringar, medan en träkyrka, »... såsom wi äro öfwerenskomne här i Församlingen, at nästkommande währ, wil Gud, företaga» blott skulle kosta församlingsborna några bjälkar m m.

Takombyggnaden var beslutad att äga rum 1716 men uppsköts till förmån för en reparation av Fiskebäcks kyrka och Habo klockstapel (st prot

Fig 32. Läge för 1723 års korskrank och kvarstående stöd vid väggarna. Uppm L D Cnattingius 1964.

Position of chancel screen in 1723 and the remaining support by the walls. Scale drawing.

1716–17). I mars 1722 hade virke lagts upp (st prot), men när kyrkoherden började redogöra för ekonomin, utskylder och Swans ombyggnadsförslag, »— — — yppades i eftersta hopen ett stort sorl, begynte och en stor hop så gasta och storma, at man ei samla kunde hwad som sades ...». Motståndet fördröjde starten ett år, men sedan drevs ombyggnaden i kyrkorådets regi till en början raskt, men spåningen dröjde ända till 1731.

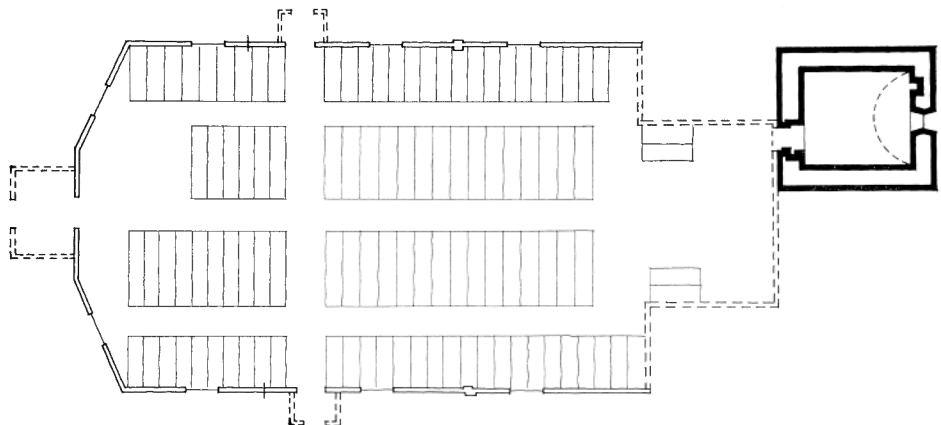
Ombyggnaden innebar i plan, att det gamla koret ersattes av ett nytt med samma bredd som kyrkan i övrigt (fig 10). Vidare inbyggdes den medeltida stensakristian i en tresidig avslutning på samma sätt som västpartiet hade utformats 1680 så, att endast ett hörn av stensakristian stack ut rätvinkligt. I

väster byggdes det stora vapenhuset istället för det mindre från 1680, som skildrats tidigare.

Kyrkans uppbyggnad förändrades så radikalt, att endast långhusets ytterväggar kvarstår från den äldre kyrkan. I stället för ett troligen plant innertak och flackt yttertak tillkom den nuvarande märkliga konstruktionen med förhöjt mittskepp och överljus samt sidoläktare och de många herrskapskurarna i ändarna (fig 11–13). Det kraftiga träornet över väständan kompletterade tillsammans med inredningen kyrkans omgestaltning. Till den radikala förnyelsen bör också räknas Jonas Ulbergs altarpuppats och predikstol m m, Johan Niclas Cahmans orgel och slutligen målningskruden av Kinnerus och Pettersson (se nedan).

Fig 33. Rekonstruktion av kyrkan efter 1680 års ombyggnad med inlagd bänkindelning. L D Cnattingius 1968.

Reconstruction of the church after the 1680 rebuilding showing distribution of pews.

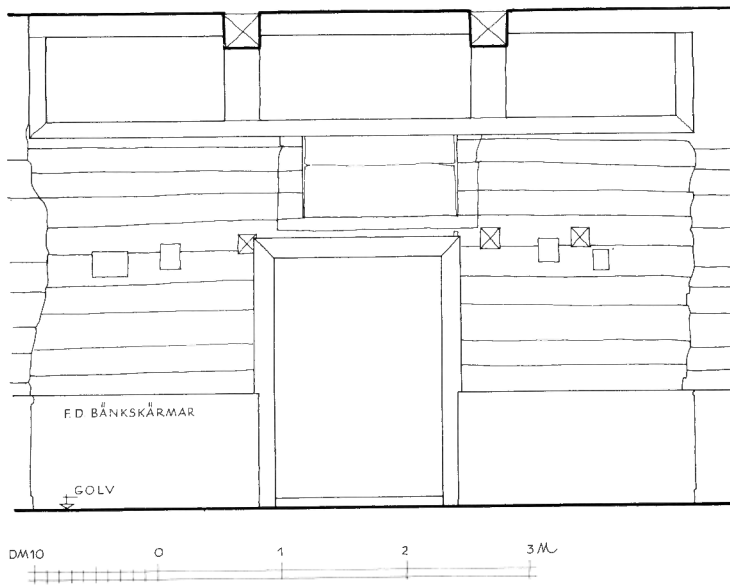

Fig 34. Västfasaden invändigt med f d fönster över ingången och märken efter ett mindre vapenhus från 1680. Uppm L D Cnattingius 1966.

W front inside with former window above the entrance and traces of a small porch dating from 1680. Scale drawing.

Förändringar 1872

Frånsett löpande underhåll och vitmening av altarrundeln och orgelfasaden kom det att dröja till 1872, innan några större förändringar drabbade kyrkan.³⁶

Kyrka och stapel ompånades och rödfärgades — taken med tillsats av tjära. På de nedre takfallen togs fönster upp för att belysa sidoläktarna och de stora fönstren på väggarna gjordes ännu större (se not 19). Vapenhusen i norr och söder borttogs, ingångarna sattes igen och tvärgången fylldes med bänkar. Istället breddades de kvarvarande ingångarna i norr och väster och försågs med självslutande dörrar och förstukvistar, varav den västra i förenklat skick kvarstår, den norra fick dessutom invändigt vindfång (fig 19). Den gamla, polygona altarringen ersattes med en rund, vitmålad med svarvade stolpar efter mönster av den i Bankeryds nybyggda kyrka. Slutligen reparerades orgeln och för att den inte skulle skadas av takdropp, inlades ett extra vattentak i tornet. Kyrkans första värmeanläggning, två s k gurneyska ugnar installerades 1875. De placerades mitt på långsidorna och försågs med höga plåtrökrör över takfoten (fig 16).

En rad radikala förslag kom ej till utförande: sålunda återtogs 1867 ett beslut att brädfodra väggarna. Några år senare beslöt kyrkostämman, att kyrkan skulle målas med »engelsk sandstens-

färg» istället för med oljefärg men inte vit »... utan gråhvit eller så att den kommer att få ett utseende ungefär lika med en kalkrappad stenkyrka.» Även härvidlag ändrade man sig, emedan »... kyrkans yttre bör, så vidt ske kan, bringas till likhet med dess ursprungliga skick.»

Nya bänkar borde enligt st prot anskaffas 1871 och hela interiören målas om, men året därpå befanns bänkarna kunna tjäna ännu en tid och därför var ej heller någon interiörrenovering lämplig.

Bland ej genomförda beslut kan slutligen nämnas, att spåntäckningen 1807 avsågs bli ersatt med tegel. 90 år senare genomfördes tyvärr ett byte till järnplåt.

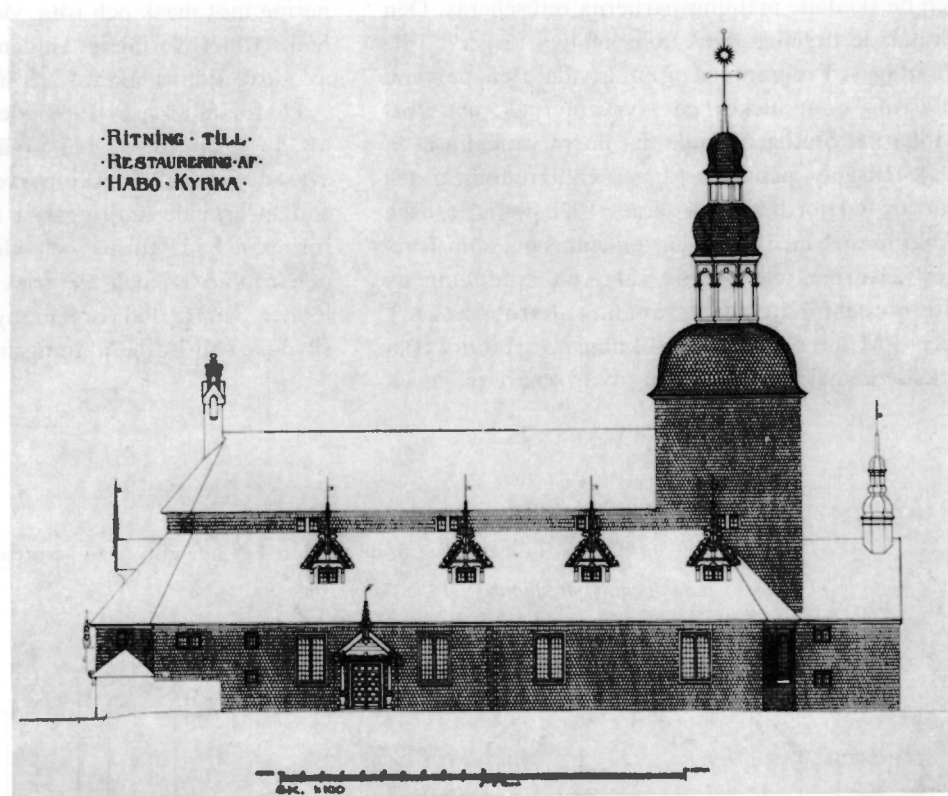
Restaureringen 1908 och senare åtgärder

I februari 1901 hölls en extra sockenstämma med anledning av en begäran från Arthur Hazelius att få köpa Habo kyrka för vidare befordran till Skansen.³⁷ Opinionsen var positiv, ända tills en församlingsbo lyckades stoppa affären genom att förklara, hur »... den som idag kan sälja sin kyrka för slem vinning, han kan i morgon vara med om att för samma pris afyttra — sin själs salighet!»

Det restaureringsförslag, som hovintendenten G Lindgren lade fram 1903, var till stor del ägnat att rätta till de skador, som främst 1872 års ingrepp vållat.³⁸ Invändigt föreslogs det gamla värmesystemet

Fig 35. Förslag till utvändig restaurering av Gustaf Lindgren 1903. K-byrån, Raä.

Proposed external restoration by Gustaf Lindgren, 1903.

ersatt med en caloriferanläggning med varmluftskammare bakom altärväggen. Golven skulle läggas om med gammalt virke. De gamla bänkarna skulle ingå i nya kvarter med en stilimiterande tillsats för större utrymme. Predikstolen skulle ställas på en grupp kolonner istället för en brädlåda och extraläktaren, »Sjunde himlen», borde slopas. I övrigt borde »... den skadade målningen på väggarnas nedre del försiktigt restaureras. Öfrig målning anser jag (Lindgren) hvarken rådligt eller erforderligt att röra.» Det inre vindfånget vid norra ingången borde rivras och ersättas av ett yttre vapenhus. Den nya skorstenen på nocken över koret avsågs få en fri renässansutformning liksom de föreslagna kuporna över takfönstren och de stora smidesflöjlarna på alla röstena (fig 35). Slutligen skulle det galvaniserade plåttaket svartmålas. Förslaget fastställdes 1907³⁹ med undantag för de svåraste överdrifterna i exteriören men med den föreskriften, att golvvirket skulle undersökas med tanke på eventuella stavkyrkorester.

I en skrivelse till ÖIA påpekade den unge Sigurd Curman,³⁹ att det fastställda förslaget i flera

punkter icke hade följts och att den antikvariska kontrollen i brist på kontinuerlig och kompetent övervakning saknade värde. Det nya vapenhuset hade fått betonggolvs, chokladbruna pappväggar samt dörrar och fönster av spinkig jugendkaraktär. Kyrkgolvet hade belagts med nytt, klen, hyvlat virke utom i koret, där det låg korkmatta i rutigt »tamburmönster». Takkuporna hade ej utförts och plåten var omålad. Dessutom hade de bågkurarna vid västingången rivits ut och ställts ihop som lusthus i prästgårdsparken.³⁴

Den säkerligen nödvändiga skonskiveringen av målningarna utfördes av artisten C L Lundin och dekorationsmålaren C Lindgren 1912. Vissa skadade partier torde ha blivit nästan helt nymålade.

I samband med en översyn av det ej utförda värmesystemet lade arkitekt Å Noreen 1927 fram ett program för korrigeringar av vad som fortfarande saknades.³⁹ Värmekammaren borde enligt honom förläggas under koret — såsom det följande år utfördes; vidare borde den medeltida dopfunten flyttas från vapenhuset till koret. Där de gamla kaminerna stått, borde bänkkvarteren kompletteras

och de skadade målningspartierna retuscheras. Den vitmålade orgelfasadens ursprungliga färger borde framtagas. Programmet upptog vidare en polygon altarring samt luckor på »fyrkanterna», dvs korbänkarna. Slutligen skulle det norra vapenhuset få kalkstensgolv, panelade väggar, enklare fönster och dörrar. R Hjorth kompletterade 1938 det norenska programmet med ett »tjänstememorial», som föreslog elvärme, elbelysning samt en breddning av altarbordet för att bättre svara mot altaruppsatsen.³⁹ I en PM angående undersökning av Habo kyrka yrkade ingenjör G Norrman tio år senare på en sa-

nering mot mask och röta, vidare rekommenderade han värmeisolering av vinden samt en förstärkning av norra sidans läktare och långvägg.³⁹

De första åren av 1950-talet utfördes huvuddelen av de ovan föreslagna åtgärderna. O Hellström svarade för målningskonserveringen och A Niklasson utformade ändringarna i inredningen.³⁹ Dessförinnan hade tornet och klockstapeln omspånats och rödfärgats och elektrisk klockringning installerats. Senare har orgeln byggts om och brandskydds- och luftbefuktningssystem installerats gjorts.

Fig 36. Schema för målningarnas disposition, I-V huvudstycket i katekesen. L D Cnattingius 1969.
Identification of paintings of the Catechism.

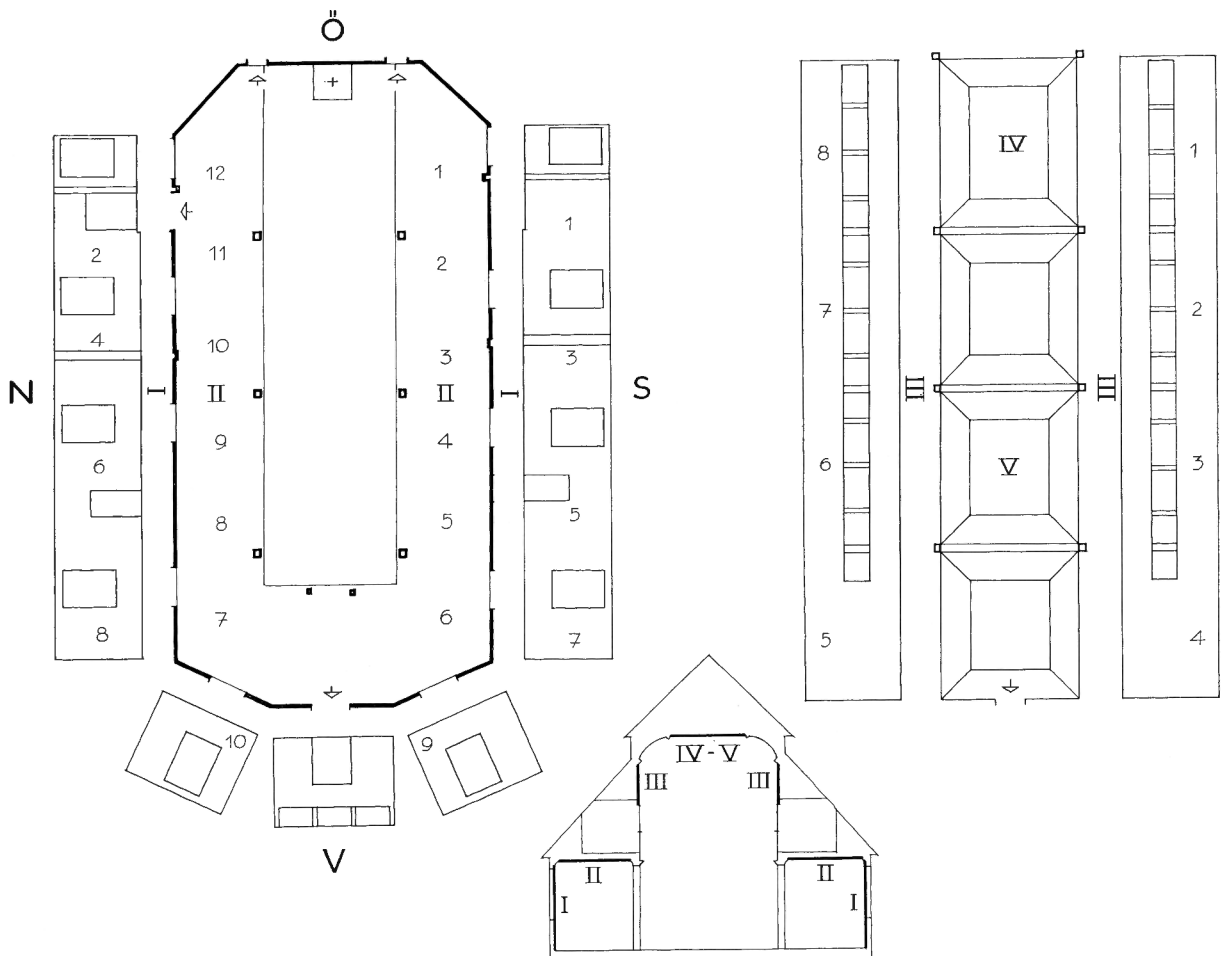

Fig 37. Första huvudstycket, första budet: »Tu skall inga andra gudar ...» Målning på södra sidoskeppsväggen (fig 36, I:1). Kyrkans målningsutsmyckning utfördes 1741–43 av två provinsiella dekorationsmålare, Johan Christian Pettersson och Johan Kinnerus. Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

The first commandment: "Thou shalt have none other gods before me..." Painting at S aisle (fig 36, I:1). The paintings in the church were executed by two provincial decorators, Johan Christian Pettersson and Johan Kinnerus, 1741–43.

Målningar

Äldre vitmening

Den första dokumenterade målningen av kyrkans interiör var helt enkelt en vitlimning och utfördes efter den stora ombyggnaden 1680 av »bilthuggaren Ambiörn Jönsson från Elgarås», som i detta sammanhang gjorde en ny predikstol och målade en ljuskrona.⁴⁰

Dekormålning 1689

Vid sin visitation år 1687 tog biskop Haquin Spegel löfte av församlingen att »... låta kyrkian blifwa målat ...» (se not 28). Två år senare skrev församlingen kontrakt med Wilhelm Christian Fabritius, en föga känd målare och bildhuggare från Jönköping, som hade flera uppdrag i stadens och kringliggande kyrkor.⁴² Han hade troligen också målat

taken i flera nu rivna borgargårdar i staden, innan han dog i pesten 1711.⁴¹ »— — — Således at neder på väggarna litet mer än manshögt rundt omkringh Kyrkian görs stark och fast måhlning med Courtnier men der öfwer på väggarna wackra pelare som bäst sig giöra låter, men på tacket med hwijt materia altöfwer och på hwar qvadrat, en liten änglafigur med qwist i den ena handen och spegell i den andra med en emblemma uthi — — —». Rester av denna målning finns på ett par ställen på sekundärt använt timmer i övre sakristian och i västra vapenhusets övervåning. Det är draperimålning i svaga färger på vit botten och förefaller svara mot beskrivningen i kontraktet med Fabritius.

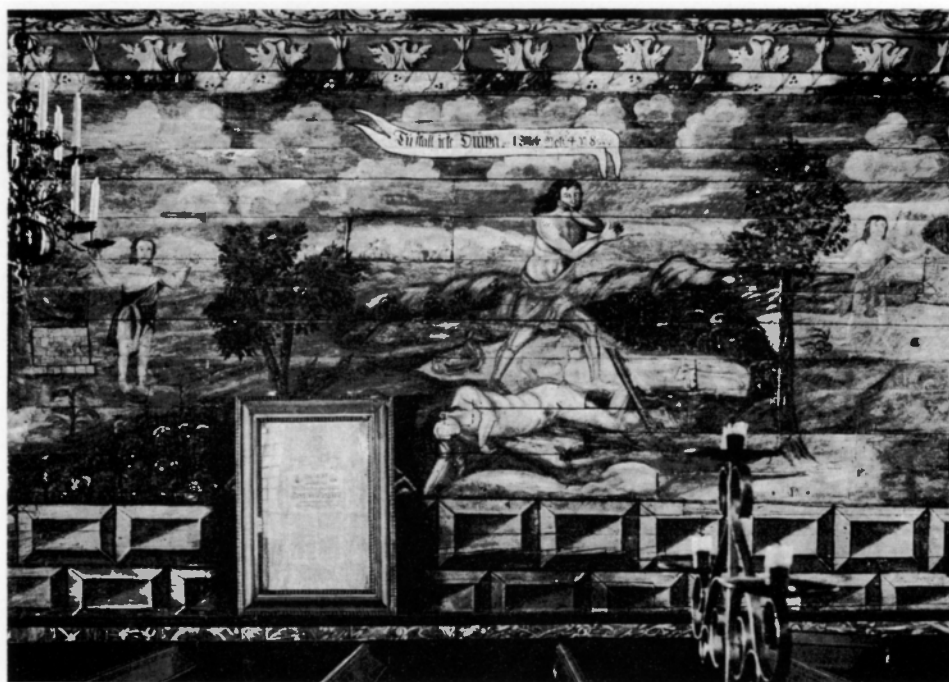

Fig 38. Femte budet: »Tu skall icke dräpa.» Målning på södra sidoskeppsväggen (fig 36, I : 5). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

The sixth commandment: "Thou shalt not kill." Painting on wall of S aisle (fig 36, I : 5).

Målningarna 1741

Efter den stora ombyggnaden stod kyrkans interiör till större delen omålad i 18 år, innan sockenstämman under Christopher Jungmarker i juli 1741 beslöt godkänna kontraktet, »... at Måhlarna Hr Pettersson och Hr Kinnerus sig åtogu måhla kyrkan, helften hwardera efter den ordning och project som af undertecknad gafz wid handen och af Församlingen enhälleligen approberades med oljefärgor för alt, en Summa 800 rdr silfwermynt — — —.»⁴³ Arvodet höjdes på grund av dyrtid senare. Då hade Kinnerus ännu inte fullbordat sin del av arbetet utan måste stämmas vid häradstinget i Kärr. Hela kyrkans interiör är prydd med målningar. Väggar, sidoskeppstak, läktarbröstningar, hjärtväggar och mittskeppsplafonder — det är enklare att ange, var målningar saknas: på läktarna, i sakristior och vapenhus. Målningarna har aldrig varit övertäckta. Det har heller aldrig varit tal om att avlägsna dem, kanske på grund av deras renläriga och didaktiska innehåll — hela katekesen!

Fig 39 t h. Nionde budet: »Tu skalt icke hafwa Lust ...» Målning i södra sidoskeppet (fig 36, I : 9). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

The tenth commandment: "Thou shalt not covet thy neighbour's house ..." Painting on wall of S aisle (fig 36, I : 9). Right.

De första skadorna rapporteras i st prot 1776 på östra sidan av mansläktaren, »... som skal komma deraf, at en del hafwa för osed, at spötta deröfwer ...».

Delar av målningarna har varit dolda och skadade av de gurneyska ugnarna, av det invändiga vindfånget på norra sidan och av de bäge kurarna vid västra ingången. Då målningarna »upphjälptes» 1912, blev arbetet, som nämnts, ganska omfattande. Redan då torde torka och nedsotning ha föranlett en del av åtgärderna, som fått upprepas flera gånger. 1952 skedde en stor konservering, då konservator O Hellström i Skara retuscherade, rengjorde och fäste de skadade målningarna. Ytterligare ingripanden för att fästa flagnande färg har gjorts, tills en befuktningssanläggning installerades 1967, varefter skadorna förefaller att ha minskat i omfattning.

Figurscener i miljö överväger, men det finns också en serie texter i kartuscher och på band, samt arkitekturornamentik. Pelare och listverk är marmore-

Tu skalt icke hafa
Litt til til insæra
flæs huius. h. h. h.
etius. 21. 2.

Fig 40. Andra huvudstycket, första artikeln: »Jag tror på Gud Fader ...» Målning i södra sidoskeppstaket (fig 36, II : 1). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Second main item, first Article: "I believe in God the Father ..." Painting on ceiling of S aisle (fig 36, II : 1).

Fig 41. Andra artikeln: »Födde af Jungfru Maria.» Målning i södra sidoskeppstaket (fig 36, II : 3). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Second Article: "Born of the Virgin Mary." Painting in the ceiling of the S aisle (fig 36, II : 3).

Fig 42. Andra artikeln: »Tādan igenkōmānde til at dōma ...» Målning under orgelläktaren (fig 36, II : 7). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Second Article: "From thence he shall come to judge ..." Painting under the organ loft (fig 36, II : 7).

rade, kring plafonder och texter förekommer listverk samt en yppig men behärskad akantusdekor. Till arkitekturornamentiken hör också den »panel» av skuggade kvadrer, som i två skift löper runt rummets ytterväggar ovanför de sekundärt anbringade bänkskärmar och -luckorna (fig 38).

Det sammanhållande motivet för den rika målningsskruden är katekesen. Första huvudstycket (tio Guds bud) återges på sidoskeppens ytterväggar, andra huvudstycket (trons artiklar) på sidoskepps-

taken dvs under läktarna, tredje huvudstycket (Herrens bön) återfinnes på hjärtväggarna samt fjärde och femte huvudstyckena (sakramenten) i mittskeppstaket (fig 36). I viss belysning skymtar på södra emparens bröstning en målad balustrad med sandbruna dockor och gråblå överliggare och svarta skuggor. Det kan vara resterna av en provisorisk dekor eller snarare följderna av ändrade planer för det slutliga målningsprogrammet.

Fig 43. Tredje artikeln: »Jag tror på then helga anda.» Målning i norra sidoskeppstaket (fig 36, II : 8).
Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Third Article: "I believe in the Holy Ghost." Painting in the ceiling of the N aisle (fig 36, II : 8).

Fig 44. Tredje artikeln: »Ena helga almenneliga Christeliga Kyrkio ...» Målning i norra sidoskeppstaket (fig 36, II : 9). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Third Article: "The holy Catholic Church ..." Painting in the ceiling of the N aisle (fig 36, II : 9).

FÖRTECKNING ÖVER MÅLNINGARNA

(fig 36)

Bildsviten inledes med en textkartusch på läktarbarriären på korets norra sida: *Tio Guds bud är Lagens allmänneliga påminnelse och förklaring som Gud i människones siäl i första Skapelsen inskrifwit hafwer av Gud sielf på två stentaflor författat och genom Mose utgifwin till underwisning huru en människa lefwa bör.* Två kartuscher på östra väggen på ömse sidor om altaret kompletterar denna text: *Låt oss höra hufwudsumman til al lärdom Fruckta Gud och hålt hans bud, ty thet hörer allom människiom til, ty Gud skal hafwa fram alla gerningar för domen, ja ock the ther fördolda äro, ehwad the äro goda eller onda. Pred. 12.*

Den andra kartuschen, till höger, har följande inskrift: *Katechismus är en kort och tydelig underwisning för the enfaldiga uthi theas Christendoms nödigste Lärostycken om tron och thet christeliga Lefwernet hemtad utur then Heliga Skrift och försedd genom Frågor och Swar.*

Första huvudstycket — tio Guds bud

Första budet. (närmast korväggen på södra långsidan, scen I: 1 på fig 36). *Jag är Herren tin Gud. Tu skal inga andra gudar hafwa för mig. 2. Mose bok 32.* Framför israeliternas läger med tält och folk står översteprästen med den gyllene kalven. Han framför ett offerdjur på ett fat (fig 37).

Andra budet (längst i öster på motsatta sidan — jämna bud på norra sidan, I: 2). *Tu skal icke missbruka Herrens Guds Namn, ty Herren skal icke låta Honom blifwa ostraffad, som Hans namn missbrukar. 3. Mose Bok Cap. v. 10.* En israelisk-egyptisk hädare stenas. Två män med stenar i händerna kämpar, till vänster sitter en man med knäppta händer och till höger knäböjer en man med avböjande åtbörd, medan han sträcker armarna mot himlen.

Tredje budet. *Tänk på Sabbath dagen, at tu helgar honom. 4 Mos. 15. v. 36 (I: 3).* Moses framför templet bjuder menigheten att stena en sabbatsbrytare, som smygande plockar ved till vänster. Till höger lyfter en man en sten, men den stenade döljs av bildhuggaren Magnus Ullbergs epitafium.

Fjärde budet. *Tu skalt hedra tin fader och tin Moder, på thet tig må wäl gå. och tu må länge lefwa på jordene. I bok Mose 9. Cap 22 v (I: 4).* Sem och Jafet

skyler den druckne och nakna Noa. Till höger knäböjer en kvinna med korsade händer under ett träd.

Femte budet. *Tu skall icke Dräpa. I Mose Bok 4. v. 8. v.* Till vänster offerar Abel vid ett altare och Kain med en klubba i handen vid ett annat. I mitten flyr Kain från den livlöse Abel (fig 38; I: 5).

Sjätte budet. *Tu skalt icke göra hoor. I. bok Mose 34. cap 26 v.* Utanför en klassisk byggnad vänslas Sikem med Dina, men till vänster hugges Sikem ned av Simeon eller Levi med svärd och i romersk rustning (I: 6).

Sjunde budet. *Tu skal icke stiahla. Josua Bok 7. v. 19.* En krigare låter pengar falla i en mantel på marken, bredvid knäböjer en man och ett barn, till höger står ett tält. Akans rövade skatter visas för Josua (I: 7).

Åttonde budet. *Tu skalt icke bära falskt vittnesbörd emot tin nästa.* Till vänster sitter en man på en tron och till höger är Susanna och två män (I: 8).

Nionde budet. *Tu skalt icke hafwa Lust till tins nästas huus. I Konungebokens 21. v. 2.* Konung Ahab sitter på tronen i sitt palats (fig 39; I: 9).

Tionde budet. *Tu skalt icke begiära tins nästes hustru ei heller hans ... (texten stympad av fönsterförstoring) eller tienarinna, ej heller hans oxa, ej heller ... ej heller något hwad honom tillhörer, Joseps Historia med Photivars H ... Josef, halvklädd och skräckslagen, flyr undan kvinnan, som sträcker sig efter honom (I: 10).*

Andra huvudstycket — trons artiklar

Trosbekännelsen återges medsols på sidoskeppens tak i 12 plafonder med insvängda hörn, omgivna av akantusornament och med texten överst, dvs närmast mittskeppet. På medeltida manér står en apostel för varje artikel och han håller sitt attribut. Vid sidan av aposteln återfinnes en scen ur Gamla eller Nya testamentet, anspelande på artikeln. Efter texten citeras även apostelns namn.

1. *Jag tror på Gud Fader allsmächtig Himmelens och Jordenes Skapare. S Petrus.* Till höger Evas skapelse ur Adams sida med några djur omkring. Till höger namnen på Edens fyra floder (fig 40; II: 1). — 2. *Jag tror på Jesum Christum, hans enda Son, vår Herra, hwilken aflad är af then helga anda. S*

Fig 45. Tredje artikeln: »Syndernas förlåtelse.» Målning i södra sidoskeppstaket (fig 36, II:10). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Third Article: "The Forgiveness of sins." Painting in the ceiling of the S aisle (fig 36, II:10).

Andreas. Till höger bebdåelsen med Maria, ängeln och duvan däröver (II:2). — 3. *Födder af Jungfru Maria.* S *Jacobus Major.* Födelsen med den heliga familjen framför ett tält (fig 41; II:3). — 4. *Pinter under Pontio Pilato, korsfäster, döder och begrafwen.* S *Johannes.* Johannes och Maria står vid korsets fot (II:4). — 5. *Ne-*

derstigen til hälfwetet, på tredie dagen uppstånden ifrån the döda. S *Philippus.* Kristi uppståndelse (II:5). — 6. *Upfaren til Himbla, sitter på Fadrens högra hand.* S *Bartholomeus.* Gud Fader och Sonen sitter på en tron (II:6). — 7. *Tädan igen komānde til at döma lefwande och döda.* *Thomas.* Kristus tronar med strålgians på

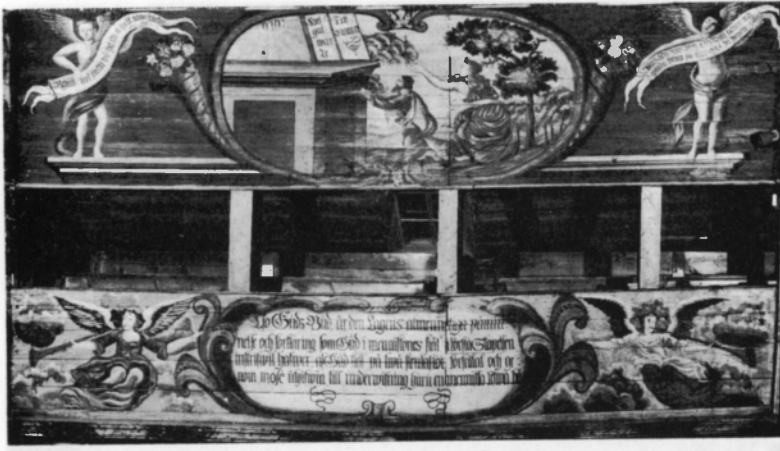

Fig 46. Tredje huvudstycket, första bönen: »Helgat warde Titt namn.» Målning på mittskeppsväggen över södra sidoläktaren (fig 36, III : 1). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Third main item; first prayer: "Hallowed be Thy Name." Painting on the nave wall above the S lateral gallery (fig 36, III : 1).

Fig 47 (t v). Andra bönen: »Tillkomme titt rike.» Målning på mittskeppets södra vägg (fig 36, III : 2). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Second prayer: "Thy kingdom come." Painting on the S wall of nave (fig 36, III : 2). Left.

Fig 49 (ovan t h). Tredje bönen: »Ske tin Wilie.» Målning på tredje travéns södra vägg (fig 36, III : 3). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Third prayer: "Thy will be done." Painting on the S wall of the third bay (fig 36, III : 3). Above right.

Fig 48. Sjätte bönen: »Inled oss icke i frestelse.» Målning på tredje travéns södra vägg (fig 36, III : 3). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Sixth prayer: "And lead us not into temptation." Painting on the N wall of the third bay (fig 36, III : 6).

Fig 50. Sjunde bönen: »Utan fräls oss ifrån ondo.» Målning på andra travéns norra vägg (fig 36, III : 7). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Seventh prayer: "But deliver us from evil." Painting on the N wall of the second bay (fig 36, III : 7).

Fig 51. »Amen». Målning på mittskeppets norra vägg (fig 36, III : 8). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

»Amen». *Painting on the N wall of nave* (fig 36, III : 8).

regnbågen och en svävande ängel stöter i basun. Under drar en ängel och en djävul människorna åt var sitt håll (fig 42; II : 7). — 8. *Jag tror på then helga anda. Mattheus*. I en klassisk byggnad lyser en strålgans med duvan på sex personer med eldslågor över huvudena — pingstundret (fig 43; II : 8). — 9. *Ena helga almenneliga Christeliga Kyrkio — the heligas Samfund. Jacobus Minor*. Tre män står runt ett fat och framför dem böjer sig en annan över en bok och en kista. I bakgrunden är en rundbyggnad, en kolonn och en annan byggnad (fig 44; II : 9). — 10. *Syndernas förlåtelse. Simon*. En man står med utsträckta armar framför fyra personer varav en i romersk rustning. I bakgrunden en byggnad med säteritak och stora, rundbågiga öppningar (fig 45; II : 10). — 11. *Kiötsens up ståndelse. Judas Thaddeus*. Benrangel och kroppar klättrar upp ur sina gravar och i skyn ses änglahuvuden och Gud Fader med öppna armar i en strålgans (II : 11). — 12. *och et evinnerligt lif. Matthias*. Över det himmelska Jerusalem svävar Duvan och keruber (II : 12).

Tredje huvudstycket — Herrens bön

Inledningen till bildserien finns på korväggen till vänster om altarpopsatsen. Här återges Kristi förklaring med texten: *När i bedien skolen i bedien så.*

Mat. 6. v. 9. Till höger ses Kristi himmelfärd med tre änglar under och ett språkband: *Fader wår som äst i himblom*. På fälten över långsidornas läktaröppningar återges bönerna med figurscener i ovala ramar på sidorna försedda med blomsterfyllda ymnighetshorn och änglar med inskriftsband. Bildsviten löper medsols runt kyrkorummet i likhet med andra huvudstycket men i motsats till det första.

Första bönen. *Helgat warde Titt namn*. En man och en kvinna knäböjer vid ett stort altare. Vänstra ängels språkband: *Behåll mit hierta wid thet ena at jag tit namn frucktar*. Högra ängeln: *Wåhrs Herre Jesu Christi namn må warda prisat på eder ock I på honom. 2 T... 1 v. 12.* (fig 46; III : 1).

Andra bönen. *Tillkomme titt rike*. En bedjande man (Jesus i Getsemane?) knäböjer under en skara änglar med ett Jehova-tecken till vänster. Vänstra ängels språkband: *Helge Fader förwara genom titt namn them som til mig gifwit haffwer. Joh. 17 vers 11.* och den högra ängeln: *Helfwetets portar skola icke wara mina församling öfwermäktige. Matt. 16 v. 8.* (fig 47; III : 2).

Tredje bönen. *Ske tin Wilie*. Kristus knäböjande i Getsemane, en ängel i skyn räcker fram kalken. Högra ängeln: *Fader ske icke min wilie utan tin.*

Luc. 22. v. 12. och den vänstra: Herre lär mig giöra efter titt behag, ty tu äst min Gud. Psal. 143 v. 10. (fig 49; III: 3).

Fjärde bönen. *Wårt dageliga Bröd gif oss i dag. Från ett träd kastar en ängel frukter till några människor. Ängeln till vänster: Fattigdom och Rikdom gif mig icke, men låt mig min afskilda dehl och spis få. Ordspr.bok. 30. v. 8. Ängeln till höger: När wij hafwa födo och kläder så lät oss thermed nöija. 1 Tijmot. 6 kap. v. 8. (III: 4).*

Femte bönen. *Förlåt oss våra skulder såsom ock wi förlåte dem som oss skyldige äro. Liknelsen om vingårdsmannen återges med en man, som skriver upp siffror i en bok och en ängel till vänster som pekar på en tavla med siffror. Vänstra textbands-ängeln: Ho kan merka huru ofta han bryter, förlåt mig mina hemliga brister. Psalm 19 v. 13. och den högra: Förlåt thinom nästa hwad han tig emot brutit hafwer och bed tå, så warda thina synder ock förlåtna. Syr. 22 v. 2. (III: 5).*

Sjätte bönen. *Inled oss icke i frestelse. En knäböjande man (Adam?) vänder sig från en naken kvinna som lägger handen på hans axel. Till vänster är ett träd med en orm och därunder ett stort klot (syndens boja?, som återkommer i nästa bön). Vänstra ängeln: Waker och beder at i icke faller i frestelse. matt. 26 v. 41. och den högra: Gud är trofast som icke låter eder frestas öfwer eder förmåga. 1 Corint 10 v. 13. (fig 48; III: 6).*

Sjunde bönen. *Utan fräls oss ifrån ondo. En man fångslad med ett klot räddas av en ängel med nycklar ur skyn, medan en djävul söker hindra. Ängeln till vänster: Herre ryck icke mina siäl bort med syndarena, eller mitt lif med teh blod giriga. Psalm 26 v. 9. och ängeln till höger: Herren skal förlossa mig af al ond gierning och frälsa mig til sit himmelska rike. 1 2 Timoth. 4. v. 24. (fig 50; III: 7).*

»Amen». En rundel, omgiven av harpolekande änglar, evangelistsymbolerna och strålgians, innehåller Guds hand på ett moln och därunder duvan och Amen på ett hjärta. Den vänstra ängeln: *Alt thet i bedien i edra böner tror at i fån thet, så skal thet ske eder. marc 11. v. 24. och den högra: Tron i icke så felar thet med eder. Esa 7 v. 9. (fig 51; III: 8).*

På södra läktarbröstningens västra del står en annan text om bönen: *Herrens bön Fader vår är et kort dock fulkomeligt Bönesätt af Christo sielf,*

under hans Läro Embetstid författadt, innehållande alla de nödtorfter som både til Siäl och kropp i Timelig och Ewig måtto, en Menniska nödigt hafwer at ombedia.

Fjärde och femte huvudstyckena — sakramenten

I mittskeppets fyra spegelvalv återger plafondmålningar de båda sakramenten, Dopet och Nattvarden. Som komplement till det senare har »Skriftermål och Avlösning» tillfogats och sviten avslutas med Välsignelsen. Hålkälarna runt plafonderna är fyllda med moln och svävande änglar, som håller textkartuscher och -band, kring ljusöppningarna draperier.

Thet Heliga Dopsens sacramento (är överskriften i en kartusch på den östra hålkälen). Kristus med duvan över huvudet står i vattnet och begjutes av Johannes Döparen, till höger sitter en annan man (fig 52; IV). På den östra hålkälen svävar också två änglar med språkband, den vänstra: *Watner giör oss saliga genom jesu Christi Upståndelse. 1 Pet. 3 v. 21. och den högra: Låter barnen koma til mig och förmenen them icke, ty sådana hörer Guds rike til. Marc. 10 v. 14.*

Text på den norra läktarbröstningens kartusch i koret: *Dopet är Sacrament i Nya testamentet instichtat af Gud at förrättas ordenteligen af Johanne Baptista, Apostlarna och sedan af alla Herrans tienare uthi hwilket Gud genom Watn och Guds ord renar menniskan af synden, uptager henne i sit Nåde Förbund för sit barn och ewiga Lifsens arfwinge. På den västra hålkälens vänstra ängels språkband står: Mig är gifwen al magt i himmelen och på jorden, går för then skul ut och lærer alt folk och döper i Namn Faderns och Sons och then heliga Andas. Matt. 28 v. 19.*

Skriftermähl och Aflösning. Kristus, flankerad av en lärjunge, lämnar Himmelrikets nycklar till Petrus, som också har en lärjunge bredvid sig. De står på ett rutigt marmorgolv med några klassiska kolonner och ett bord med duk. Härmed åsyftas Kristi och prästernas makt att lösa och binda (fig 53). Till vänster om den citerade kartuschen på den östra hålkälen står det: *War wid got mod min son tina synder förlåtas tig. Matt. 9 v. 2. och till höger: Gack bort och synda icke härefter. Joh. 8 v. 11. I västra hålkälens kartusch står det: Jag skal*

Fig 52. Fjärde huvudstycket: »The Heliga Dopsens sacramente.» Målning i plafonden i första mittskeppstråven (fig 36, IV). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Fourth main item: "The Holy Sacrament of Baptism." Painting on the ceiling in the first bay of the nave (fig 36, IV).

Fig 53. »Skriftermähl och Aflösning». Målning i andra travén (fig 36, IV). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

“Confession and Absolution”. Painting in the second bay (fig 36, IV).

Fig 54. Femte huvudstycket: »Thet Heliga Altarens Sacramente.» Målning i tredje travén (fig 36, V). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

Fifth main item: "The Sacrament of the Holy Altar." Painting in the third bay (fig 36, V).

gifwa dig Himmelriksens nycklar at thet tu binder på jorden thet skal wara bindet i Himmelen och at thet tu löser på jordene, thet skal wara löst i Himmelen. Matt. 16 v. 19. Ängeln till vänster: *Then sina missgärning bekänner och öfvergifwer, han skal få barmhärtighet. Ord. 28.* och ängeln till höger: *Therföre bekänner jag mina synd och förstyckar icke mina misgärningar. Psal. 32 v. 5.* Textkartuschen på norra läktarbröstningen i denna »travé» anspelar också på detta f d sakrament: *Skriftermähl är en wäg til Guds Nåd, då en syndare som henne ångrar och bekänner sina brått för Gud och Skriftefadren om förlåtelse beder och bättring låfwar. Aflösningen theraf Gud i himmelen genom Prediko-Embetet på jorden then botfärdige Syndaren til Samwetsro och försäkran om Guds nåd och Saligheten.*

Thet Heliga Altarens Sacramente. Nattvardsbilden visar Kristus med lärjungar vid ett bord med vit

duk, kalk och bröd stående på ett rutigt marmorgolv, där en djävul kommer fram under bordduken. Denna plafond liksom Välsignelsen är vänd, så att den ses rätt från koränden av kyrkorummet (fig 54; V). Textkartusch på norra läktarbröstningen: *Altarens Sacramente är Nya Testamentsens Sacrament af Christo instichtat, natten förrän han för oss dödde i hwilket han skenker och meddelar oss Christnom i med och under wälsignadt bröd och win sin Helga Lekamen och blod, til Trones styrkia och Sahlig hettens för wisson.* På vänster sida om den citerade texten på västra hålkälens står: *Wälsignelsens kalck then wi wälsignar är han icke Christi Blodz Delactighet och till höger: Thet Brödet som wi bryte, är icke thet Christi Lekamens delactighet. 1 Cor. 10 vers 16.* På den motsatta hålkälens kartusch står: *Tager, äter, thetta är min Lekamen som för eder brytes, thetta görer til min åminnelse. Thenna kalk är thet Nya Testamentet i mina blod. Thetta görer så ofta i*

dricken til min åminnelse. 1 Cor. 11 vers 24. Den vänstra ängelns språkband: Pröfwe menniskan sig sielfwa och så åte af thetta bröd och dricke af thenna kalk och den högras: Sahlige ären i som nu hungren. Ty i skolen blifwa mättade. Luc. 6 vers 2.

Welsignelsen. Målningen föreställer Mose, Aron och folk i hebreiska dräkter (fig 55). Ängeln till vänster om den citerade kartuschen håller texten: *Jag skal welsigna them som tig welsigna. 1. Mose. bok. 12 v. 3. och den högra: Welsigna mig och min fader. 1 Mose. 2 v. 38.* I kartuschen på den motsatta hålkälen: *Så skolen i säija när i wälsigne them Herren wälsigne och beware tig Herren låte sit ansikte lysa öfwer tig och ware tig nådelig Herren uplyfte sit ansikte öfwer tig och gifwe tig frid. 4 mose bok 6 v 23.* Till vänster därom står: *Herren tänker på oss och wälsignar oss.* och till höger: *Til at wälsigna är jag hit hafd, jag wälsignar och kan icke om wåndat. 4 Mose bok 23 v. 20.*

Målningarna på orgelläktarens bröstning

De sex fyllningarna prydes med kvinnliga midjefigurer hållande musikinstrument (fig 69). De är, märkligt nog, klädda i samtida dräkter. Instrumenten är från söder (vänster) räknat: violin i händerna på en dam i röd klädnad och brun mantel; harpist i brun klänning och blåvit mantel; flöjtist med notblad i handen, klädd i röd klänning och brun mantel; en kvinna med högra handen höjd för dirigering och med en flöjt i den andra och notblad bakom; dam med röd klänning och blå mantel blåser klarinet; cittra, trakterad av dam i gulbrun klänning och blå mantel.

De främsta målningarna, mittskeppsplafonderna, är signerade — Dopet: *Joh Christian Peterson Fecit, Avlösningen: Pinxit Johan Kinnerus 1741.* Samma signatur står över den tredje, Nattvarden, och över Welsignelsen står Petersons. De båda sista scenerna har också två andra, delvis övermålade signaturer: *Fecitum Joachim Conrad Schwartz 1741* och *Peter Edberg.* Lärlingarna tycks ha passat på att signera verken, medan mästarna var borta. Med ledning av signaturerna kan målningarna fördelas mellan mästarna och deras stilar särskiljas.

Kinnerus' stil verkar mera ålderdomlig, figurerna är stereotypa med uttryckslösa ansikten och stirrande stora ögon. Hans färg bygger på starka kon-

traster och tunga skuggor med rött och blått som dominerar, vilka står hårt mot dagerpartierna. Petersons stil är modernare, figurerna är mindre formella och schematiska i sina rörelser. Färgbehandlingen är friare med en ljusare färgskala, där kulörerna är mera dämpade mot rosa, ljusbrunt och vitt med sparsamma klarröda och himmelsblå toner, som har vita dragningar. Peterson förefaller vara kollegan överlägsen i utbildning och begåvning och tycks ha tagit intryck av den nya stilen, rokokon, som just o 1740 nådde de västsvenska kyrkomålarna genom några stockholmskollegor.⁴⁴ Petersons hand igenkännes också i korväggens målningar, där visserligen färgskalan är den gamla med blått, rött och gulbrunt, men modelleringen är modernare. Även säkerheten i teckningen tyder på Peterson. Samme upphovsman har att döma av stilen sidoskeppsplafonderna, dvs trosbekännelsen. Färgen är ljus och ansiktsmodelleringen omsorgsfull liksom dräkternas volym och figurernas ställningar. De språkbandbärande änglarna på långsidornas läktarbröstningar och kortravéns hålkälar hör också stilmässigt samman med Peterson. Han har också troligen utfört de musicerande damerna på orgelläktarens barriär. Kinnerus bör då ha målat sidoskeppsväggarna, dvs budorden, vidare motsvarande målningar på läktarbröstningarna med Herrens bön samt på hålkälarna i andra till fjärde mittskeppsvalven förutom de bågge signerade mittskeppsplafonderna.

Av mästarna är den främste minst känd: Johan Christian Peterson levde ungefär 1700–45, var mästare i Jönköping 1727 och gift med Catharina Holm 1725. Han utbildade den kände Joh Chr Zschotzscher, men Habo är märkligt nog den enda kyrka, där hans verk är bekant.⁴⁵

Johan Kinnerus, ungefär 1705–59, var son till komministern i Mörbylånga Petrus Kinnerus men kom vid dennes död till släktingar, kyrkoherde Laur Laurell i Österplana i Västergötland.⁴⁶ Han gick i Skara skola, innan han lärde måleri hos Oluf Collander i Mariestad. Han omtalas som mästare i Jönköping 1733 och var gift med Catharina Gladström. Han hade två elever, Johan Risberg och Sven Niclas Berg, och hann dekorera ett tiotal kyrkor under två decennier.

Kyrkomåleri utfördes vid denna tid dels av stä-

Fig 55. »Welsignelsen.» Målning i plafonden över orgeln (fig 36, V). Foto M Bratt Gustafsson 1966. ATA.

“Benediction.” Painting on the ceiling above the organ (fig 36, V).

dernas hantverksmästare dels av bönhasar, gesäller på landsbygden illegalt verksamma. Det är ett hantverk, där förebilderna i regel utgöres av kopparstick, som med svårighet förstoras och varieras att passa olika mönster och innehåll. Koloriten är barockens med en mörk färgskala och starka kontraster.

Det medeltida kyrkomåleriet skildrade huvudsakligen syndens ankomst till världen och frälsningens förlopp. Reformationen förändrade föga innehållet. Under den karolinska ortodoxien saknades sällan Yttersta domen och Helvetet i kyrkomålningarna. Med pietismen kom mera sentimentala motiv in. Temat för den stora målningssviten i Habo, katekesen, är däremot unikt och har med all säkerhet kyrkoherde Christoffer Jungmarker till upphovsman, vilket framgår av det citerade kontraktet för målningen — »— — — efter den ordning och project som af undertecknad (Jungmarker) gafz wid handen — — —» (se s 38). I dennes ungdom hade den svenska kyrkan fått ny kyrkolag, ny kyrkoordning, ny katekes, handbok, bibel och psalmbok. Svebelius' katekes, som utkom 1689, lärde sig barnen läsa ur, prästen predikade över den och förhörde på den före ungdomens nattvardsgång och vigsel samt vid husbesök. Att ha katekesen illustrerad inför ögonen på församlingen måste Jungmarker ha tillmätt stort pedagogiskt värde.

Konstnärernas uppslagsrikedom och formförråd var säkert otillräckliga för att åskådliggöra hela katekesen, varför kyrkoherden måste ha lämnat anvisningar. Dock är berättelsen om Josef och Potifars hustru knappast adekvat för tionde budet. Framställningen av Välsignelsen i den västra plafonden är inte bara konstnärligt sett den svagaste. Motivet är också rätt långsökt med Mose och Aron och Israels barn. Valet av »Skriftermål och avlösning» röjer Jungmarkers ortodoxa inställning. Det var ju inget sakrament, då målningarna utfördes, och »den uppenbara skriften» och prästens makt att avstänga syndarna från nattvarden var avskaffad.⁴⁷ Motivets förekomst på främsta plats synes som en protest mot liberaliseringen.

Målningarna i Habo tillför interiören ett särskilt estetiskt värde utöver det pedagogiskt-teologiska. Rikedomen av bilder, figurer och ornament i djupa och mustiga färger ger en sammanfattning och helhet åt den eljest något bisarra och splittrade interiören. Den skapar en märklig enhet av den arkitektoniska mångfalden.

Målningsskruden i Habo är unik, normalt dekorerades vid denna tid endast tak eller valv, efter hand med allt glesare figurscener och mera himmel och moln.

Inredning och inventarier

Altare

Altare av sand- och kalksten, skiva 100 × 165 × 15 cm av hålkälad kalksten försett med fem ristade kors, troligen medeltida. Enligt inv 1829 låg framför altaret skinnet av en björn, fälld i församlingens skogar. Altaret infodrades med bräder 1868 (st prot), vilka åter avlägsnades 1951, då altaret även utökades med två sidostycken av trä som stöd under altarpopsatsen med profil motsvarande altarbordet.

Medeltida relikask av kopparplåt med fyra uppvikta sidor och skjutlock 7,8 × 4,9 × 1,5 cm (fig 56). Den förvaras nu i Västergötlands museum, Skara.⁴⁸ Enligt M C Jungmarkers sockenbeskrivning (se not 29) påträffades den på följande sätt: »Då kyrkan år 1716 utvidgades och till största delen ombyggdes, fans uti Altaret under stenen en liten urna af 4 tums längd och 1½ d:o bredd och 1 d:o högd, hwaruti ett litet ben fans inwiklat uti rödt sidentyg jämte en liten pergamentslapp, som af mal war så genomstungen, att blott följande kunde läsas: — — — Dns Siggo — — — — Hagheboer — — — eps».

Även Sven Wilskman⁴⁹ skildrar hur relikasken hittades men kan återge mer av texten: »— — — Dns Siggo Hagboer Ep̄s xxxquarta martii dns Siggo sumu ca haghabo eēca atq de sto -ico ep̄o et mre de Sta XI00 virginum.» Enligt texten skulle relikasken alltså komma från de 11 000 jungfrurna⁵⁰ som med S Ursula led martyrdöden. Biskop Sigge⁵¹ skulle ha invigt altaret.

Altarring

Altarringen är sjudsidig, rekonstruerad 1952 efter en äldre vars form kunde iakttagas vid omläggning av korgolvet.⁵² Rektangulära blå fyllningar med guldkanter, övriga färger är mörkgrått, rött, beige. Insidan marmorerad i grått, fyllningarna markerade med vitt. Knäfall och armlidare klädda med grågult tyg med randig struktur. De pilastrar med förgyllda ornament, som omger de rektangulära fälten efterbildar dem som finns på bänkinredningen. Bänkarnas pilastrar i sin tur är ej ursprungliga utan tillkom vid 1907 års restaurering.⁵³ Närmast föregående altarring var rund och tillkom år 1868, då

det beslöts (st prot) att altarringen skulle göras om med svarvade stolpar. Senare samma år fastställdes följande förslag, vilket också utfördes: »Altarringen uppgöres efter nuvarande tidens bruk i rund eller cirkelform, så att den håller 22 alnar i längd med tvenne ingångar, allt i likhet med den i Bankeryds nybyggda kyrka förutom beklädnaden» (se fig 19).

Altarpopsats

Altarprydnaden av skulpterat, målat och förgyllt trä (fig 57) återger Kristi korsfästelse, gravläggning och uppståndelse. På ett postament vilar en predella, omgiven av förkroppningar och utanför dessa akantusblad. Över detta ett listverk, som bär upp mittscenen, en kalvariegrupp, omgiven av vridna kolonner med korintiska kapitäl ytterst flankerade av Mose och Aron i friskulptur. På mittscenen vilar två gesimser. Den undre, som är bredast, bär två brinnande urnor framför en feston och är i mitten avskuren av en kvadratisk urtavla, infogad några decennier efter altartavlans tillkomst. På översta gesimsen en putto i friskulptur med ett metallklot mellan knäna och en hammare i var hand (fig 58). Putton skymmer något altarprydnadens överstycke, en framställning i relief av Kristi gravläggning. Denna tavla kantad av akantusornament, omges av två änglar med Kristi pinoredskap. Överst på världsklotet den uppståndne Kristus med segerfana. Tavloras bakgrund är blå, listverk i rött, brunt, vitt, akantus i guld, grönt, blått och rött. Figurerna har vita kläder med förgyllning. Inskrift på predellan:

Fig 56. Relikask av koppar, funnen i altaret 1716. Nu i Västergötlands museum, Skara. Foto ATA.

Copper reliquary, found in the altar in 1716. Now in the Västergötland Museum, Skara.

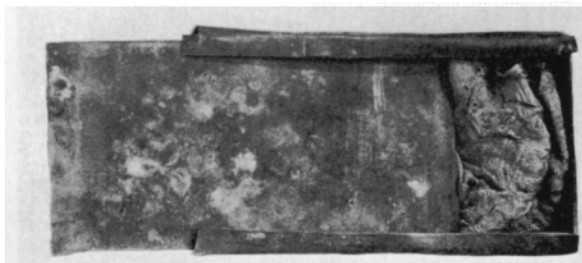

Fig 58 (t h). Detalj av altaruppsatsen med den putto, som hör till urets slagverk. Foto L D Cnattingius 1969.

Detail of reredos with the cherub belonging to the striking mechanism of the clock. Right.

Fig 57 (t v). Altaruppsats utförd av Jonas Ulberg 1723. Uret infogades på 1740-talet. Foto 1968.

Reredos by Jonas Ulberg, 1723. The clock was added during the 1740's. Left.

»Kom hit min Christen, kom, tin Jesus för tig setter / uti welsignat Bröd och Win the ljufsta retter / sin helga lekamen och helga dyra blod / men låt beredelsen thertill och wara god / Curante Sacra / Mart. Seth / P & P».

Besked om altartavlans tillkomst mellan 1723 och 1725 ges genom såväl räk som kontrakt, där det heter: »... så hafwa vi til bekwämare Predikstols och Altartaflas anskaffande öfwerenskommet med bilthuggaren kunstförfarne mester Jonas Ulberg⁵⁴ om både Predikstols och Altartaflas förferdigande efter upwista ritning ... under en summa af 300 dlr SMT ... hwarwid är att merckia at Predikostolen kommer att proportioneras emot altaretaflan ...».

Arbetet i Habo var troligen Ulbergs sista beställning. I 1725 års st prot påpekas att »kyrkan ännu står i skuld hos Bildhuggarens Wälb Mester Ulbergs Enckia att wid årets slut 100 dlr utgifwa.» Jonas Ulberg avled alltså efter 1723 men tydligen först efter att ha fullbordat sin beställning, eftersom hans änka kunde lyfta den tredje avbetalningen enligt kontraktet.

Denne Jonas Ulberg förväxlas ofta med bildhuggaren och gästgivaren Magnus Ullberg Johansson,⁵⁵ som ägde gården Stora Kärr i socknen och vars epitafium finns i Habo kyrka (se nedan). Även han förekommer i kyrkans arkivalier vid denna tid. — 1724 lånar han 10 rdr ur kyrkokassan varav han

1727 återlämnar 6 »men fått handpenning på vidare arbeten». Att Magnus åtminstone inte kunnat göra någon större del av arbetet med predikstol och altartavla visar bl a det förhållandet, att Jonas Ulbergs änka, som nämnts, får lönen medan Magnus enligt skuldboken lånar pengar 1724.

Skulpturerna är tämligen osäkert utförda men förmedlar trots den klumpiga anatomin ett naivt uttryck, som stämmer särskilt väl överens med de cirka 20 år senare tillkomna målningarna i kyrkan. Växtornamenten är skickligt utförda och färgållningen stark men välbalanserad. En efterföljare i denna stil blev den skånske bildhuggaren Johan Ullberg d y⁵⁶ 1708–1778.

Den originella anordningen med ett urverk infogat i altartavlan torde ha tillkommit helt på församlingens initiativ. Då det första gången fördes på tal 1746 önskade i synnerhet allmogen »att för kyrkans medel ett Uhr ... köpas motte at på et beqvämeligt stelle giöra församlingen nöje och nytta». Fyra år senare anmodas en urmakare i Jönköping komma till Habo för att föreslå plats och lämna anbud. Samma år (st prot) preciserades, att församlingen åstundar »ett Uhr i kyrkian som wisar och slår». Båda önskemålen har tillgodosetts. En kvadratisk tavla med förgyllda ringar och romerska siffror med endast timvisare infälldes i altartavlans listverk. Däröver sitter en putto med två motställda,

Fig 59. Johannes döparen. Medeltida träskulptur från 1200-talets sista fjärdedel, utförd under sydsandinaviskt inflytande. Foto 1968.

John the Baptist. Medieval wooden sculpture dating from the last quarter of the 13th century, executed under south Scandinavian influence.

halvsfärer, på vilka en hammare slår (fig 58). Med jämna mellanrum återkommer i räk reparationskostnader för kyrkouret men urverket är fortfarande i funktion.

Hur tidigare altaruppsats var beskaffad är inte känt. År 1702 (st prot) begär samtliga socknens invånare, att en större altartavla skall förfärdigas av kyrkans medel. Detta skedde alltså först i samband med kyrkans slutgiltiga utvidgning år 1723.

Medeltida träskulpturer

Johannes Döparen (fig 59), skulptur utförd i lövträ, saknar nederdel. Återges stående med vänster

hand under manteln hållande lammet. Det harmoniskt lugna ansiktet (fig 60) med stora kupiga ögon inramas av mjuka, runda lockar i pannan. Det axellånga nackhåret är struket bakom öronen och faller i mjuka, välfriserade vågor. Även skägg och mustasch har påfallande välfriserade små lockar. Livklädnaden, med en bred korslagd linning i halssens, har breda fåror upptill och djupa parallella motveck nedtill. En mantel ligger löst över axlarna och samlas upp i högerhanden, som saknas, i rika sammanstrålande veck och slutar nedtill i en mjuk, S-formad kurva. Den vänstra handen och armen, helt invirade i manteln, bär ett liggande lamm, som

Fig 60. Johannes döparen. Detalj av fig 59. Foto 1968.

John the Baptist, detail of fig 59.

saknar huvud. Lammets framben vilar på en bok. Stort tapphål i hjässan samt tre små för händer och lammets huvud. Inga färgspår. Höjd 143 cm. Verket, som anses vara inhemskt men utfört under sydskandinaviskt inflytande, torde tillhöra 1200-talets sista fjärdedel. Förvaras nu i stensakristian. Återfanns i fyra delar på kyrkvinden på 1920-talet. En av delarna, fotplattan med en bar fot, sänkades vid renovering 1952. Skulpturen torde vara utförd av samme mästare, som gjort den märkliga kalvariegruppen i Sjösås kyrka, Sm. Likheten med dess Johannes evangelisten är i många stycken slående.⁵⁷

Nio skulpturer skurna i ek samt två fragment av

masverk har sannolikt tillhört ett altarskåp (fig 61). En tionde skulptur och ett masverksstycke stulna 1961 (fig 62). Spår av kritgrund hos alla, hos somliga även spår av karnation samt rött, blått och gult på kläderna. Sju av skulpturerna föreställer apostlar med vida, draperade mantlar samt en bok i handen. Alla bär skägg utom den som antas föreställa Johannes. På de bägge kvinnliga skulpturerna (fig 63) har såväl armar som attribut gått förlorade. Dessas hållning har en tendens till S-kurvatur. Kjortelkanten, som stöter i fotplattan, faller tungt kring denna samtidigt som veckbehandlingen är något mer komplicerad och utstuderad än hos apostlarna, där den

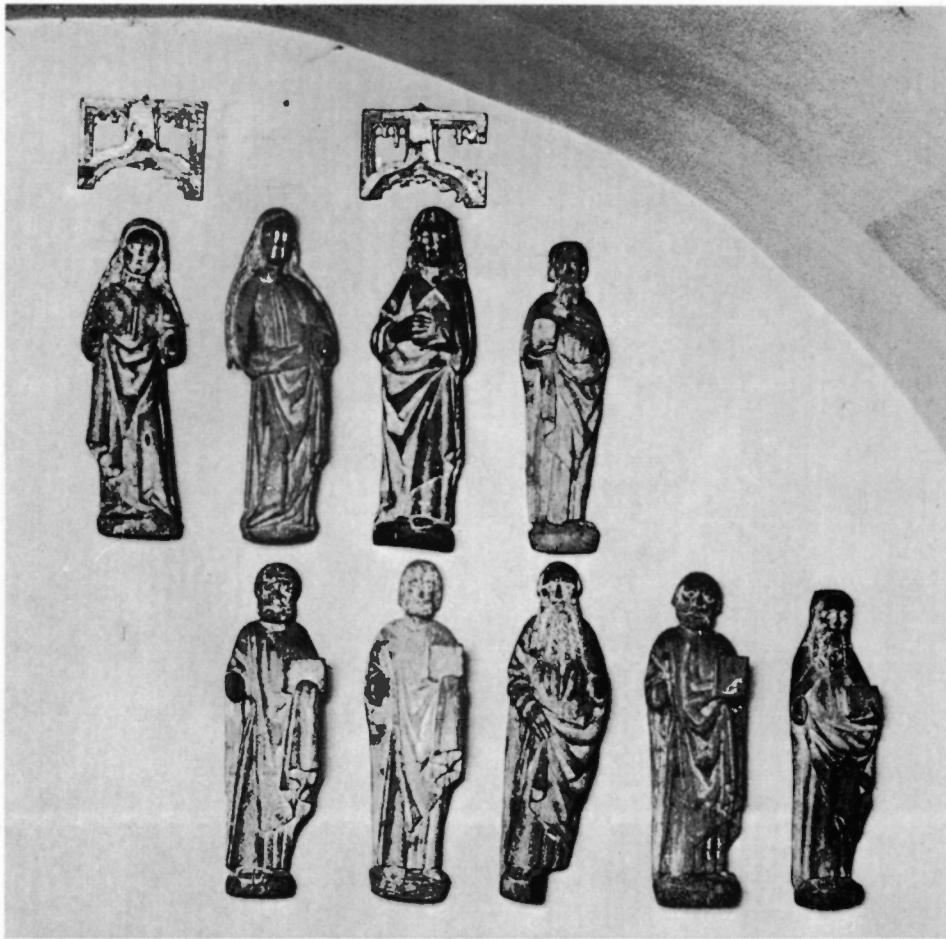

Fig 61. Medeltida träskulpturer förmodligen från ett altarskåp. Inhemskt arbete efter nordtysk förebild, 1400-talets andra hälft. Foto 1968.

Medieval wooden sculptures, probably from a triptych. Swedish work after North German prototypes; second half of 15th century.

fotsida manteln avslutas rakt över de bara fötterna. Alla ansikten är fint skurna med tämligen individuellt utformade drag. Höjd 56–62 cm. De hör hemma i 1400-talets senare hälft. Möjligen inhemska arbeten efter nordtyska förebilder.

Varken Johannes Döparen eller någon av de övriga skulpturerna finns omnämnda i kyrkans arkiivalier. År 1952 placerades de i stensakristian i samband med att detta iordningställdes till »museum» i stället för förrådsrum och arkiv. Skulpturerna förvarades länge i den sk klockarbänken, logen inbyggd i kyrkans sydöstra hörn.

Korskrank

Ett korskrank nämns i samband med ombyggnaden 1723. Om detta ersatte ett redan befintligt eller om det rör sig om förbättringar av ett gammalt kor-

skrank är ovisst. Dess utformning är likaså obekant. Det avlägsnades efter ca 50 års bruk.

I dag finns av detta korskrank endast dess stöd-stolpar vid sidoväggarna och märken efter två mellanstöd i sidoskeppstaken (fig 32). Sidostöden är omkring 25 cm i kvadrat och har 1,7–1,9 m över golv 24 cm höga urtag på den sida som vätter mot långhuset (väster). Mellanstöden har varit något klenare, omkring 20 cm i fyrkant. Mellan dessa stöd har alltså en bjälke legat på omkring två meters höjd, vilken torde burit de Ulbergskas bilderna.

I det kontrakt, som upprättades med bildhuggaren Jonas Ulberg, nämns förutom altartavla och predikstol »otta bilder på Chorskranket». Snickaren Jon Svensson tar på 1724 års räkning upp »8 dlr för Chorskranket efter accord». Pastor Christian Fogelmark med hustru Elisabet Beata Seth lät år

1740 sätta upp »öfver Chorskranket på stora gången en half oval med bilder som representerade Trefaldigheten och lät sedan måla». År 1773 (st prot) bestäms att det »skulle borttagas såsom mycket til hinders men ingen särdeles prydnad».

Predikstol

Predikstol av skulpterat, målat och förgyllt trä (fig 64). Den del av korgen, som sitter under ljudtaket har polygonal form med pokalformat underrede, som stöder i golvet. Resten av korgen vilar på ett underrede av lodräta bräder. Detta är nu målat med skuggkvadrer, samma sorts arkitekturornamentik, som pryder nederdelen av långhusets väggar runt hela kyrkan. Predikstolskorgens plan framgår av N M Mandelgrens skiss från 1829⁵⁸ (fig 65). Korgen har sammanlagt 13 fält omgivna av vridna kolonner med korintiska kapitäl. I fältens bågställningar har Kristus med världsklotet och de 12 apostlarna med attribut placerats. Korgen bär upp till en gesims med ett änglahuvud över varje kolonnkapitäl samt avslutas nedtill av en list och en lambrequin av akantus.

Det sexkantiga ljudtaket är uppbyggt som en luftig krona av tunna voluter (fig 66). Dessa bär i sin tur en kraftig sockel krönt av liemannen. Mellan voluterna gavelstycken i akantus samt framför varje volut basunblåsande putti (fig 67). Runt gesimsens fris löper följande inskrift: »Helig / Helig / Helig / Är / Herren / Zebaoth /». Nedtill avslutas ljudtaket av en girland av blomornament upphängda i rosetter.

Predikstolen har liksom altartavlan tillkommit i samband med kyrkans ombyggnad och nyinredning 1723. I den överenskommelse som gjordes med bildhuggaren Jonas Ulberg om altartavla och korskrank ingick även predikstolen — »hvarwid är att merckia at Predikostolen kommer att proportioneras mot altaretaflan».

Det är sålunda en enhetlig inredning som kommer till stånd vid 1720-talets början. Kyrkorummet

Fig 62. Medeltida träskulptur, jfr fig 61. Av de ursprungligen tio skulpturerna stals denna 1961. Äldre foto, ATA.

Medieval wooden sculpture, cf fig 61. Of the originally ten figures, this one was stolen in 1961.

Fig 63 (t v). De två kvinnliga träskulpturerna (jfr fig 61) utförda i »den sköna stilen» med tendens till S-kurvatur.

Foto L D Cnattingius 1969.

The two female figures, cf fig 61, executed in the "beautiful style", with a tendency towards S-curve. Left.

Fig 64 (t h). Predikstol, utförd av Jonas Ulberg samtidigt med altarpupsatsen, omkring 1723. Foto 1968.

Pulpit by Jonas Ulberg, made at the same time as the reredos, ca 1723. Right.

hade då ännu ej fått sin rika målningskrud, varför färgerna bör ha framstått starka och klara. Samma kolorit har använts till altarpupsats och predikstol, nämligen brunt, rött, vitt, något blått och grönt samt sparsam förgyllning.

Altartavlans och predikstolens arkitektoniska uppbyggnad är rik och välproportionerad och väl anpassad till det höga kyrkorummet. Den ornamentala utsmyckningen är välgjord men skulpturdetaljerna gör ett tafatt och burleskt men i sin enhet övertygande intryck, tack vare sin provinsiella karaktär.

Vid restaurering 1908 fick predikstolen nytt underrede. Det fick behålla sin förra form men ombyggdes med liggande bräder. Den ljusa oljefärgen ersattes med nuvarande kvadermålning. Predikstolsdörren insattes åter 1951 efter att sedan 1908 ha förvarats på en vind. Den gamla predikstolen såldes för 30 riksdaler år 1725. Innan avtalet med Ulberg var klart föreslog prosten Seth, att församlingen skulle köpa Skara domkyrkas gamla predikstol för 20 rdr smt, men församlingen uppsköt avgörandet.

Förbryllande förefaller de uppgifter från 1653 resp 1681, som tyder på att kyrkan fått två nya predikstolar med 30 års mellanrum.⁵⁹ Summornas

storlek tyder på att det rör sig om ny tillverkning och ej reparation.

Timglas

Timglas med fyra glas i ställ av graverad metall på stativ av utskuret trä. Överst har en urtavla målats, som imiterar altarpupsatsens. Färger ljusrött och brunt. Inskrift på ställets ovasida: »Till Habo Kyrka / H Ståhle H Edman / 1733».⁶⁰ Höjd 75 cm.

Flera timglas har funnits i kyrkan innan det nuvarande fick sin plats på predikstolen (fig 68). Inv från 1719 nämner »3 st timeglas på predikstolen odugeliga». Åtminstone två av dessa hade skänkts av Andreas Lundelius.⁶¹

Bänkinredning

Nuvarande bänkinredning är sluten och har samma färgsättning som den gamla, nämligen brun bottenfärg med vit marmorering. De rektangulära fyllningarna har rödbrun botten och fläckdekorering i rött och blått. Bänkarna, som står i två kvarter fria från långväggarna är från 1907. I koret står två »fyrkanter» med två bänkar i varje, vilka gavs samma utförande som övriga bänkar 1952.

Tidigare bänkindelning, som gick tillbaka till 1680-talet, bestod av inte mindre än åtta kvarter,

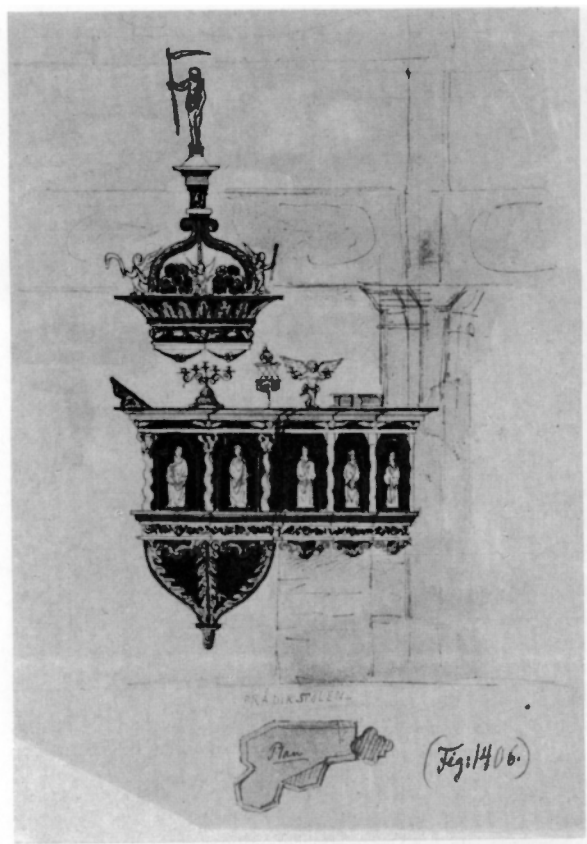

Fig 65. Predikstolen. Skiss av N M Mandelgren. Folklivsarkivet, Lund.

The pulpit. Drawing of N M Mandelgren.

Fig 66 (nedan). Detalj av basunblåsande putti på predikstolens ljudtak. Foto M Bratt Gustafsson 1964. ATA.

Cherubim playing trumpet on the sounding board of the pulpit. Detail. Bottom.

skilda av längsgående mittgång och två sidogångar samt en tvärgång mellan ingångarna på långsidorna (fig 19).

Enligt programmet för restaureringen 1907 skulle bänkvståndet ökas genom att en pilaster »snidad efter samtida mönster» insattes mellan de gamla luckorna. Dock nyttillverkades hela bänkinredningen men de gamla luckorna och skärmarna uppsattes som panel utefter väggarna.⁶² Något olika listprofiler torde visa att de med käl tillkom vid ombyggnaden 1680 och de med karnis 1723. Fyrkanterna försågs i samband med 1872 års arbeten med öppna bänkar med svängda gavlar men anpassades 1952 till övriga bänkar.

På G Lindgrens uppmättningsritning 1902 och fig 22 ser man ett par herrskapsstolar på ömse sidor om västingången. Tillkomsttiden är ovisst, men de nämns av Jungmarker på 1780-talet. Bänkarna omgavs av släta skärmar ca 0,5 m breda, knappt 2 m långa och hade en fyllning på kort- och t v på långsidorna. Dessa uppbar ett karnissvängt tak med fall åt tre sidor buret av sex svarvade stolpar. Borttogs vid restaureringen 1908.

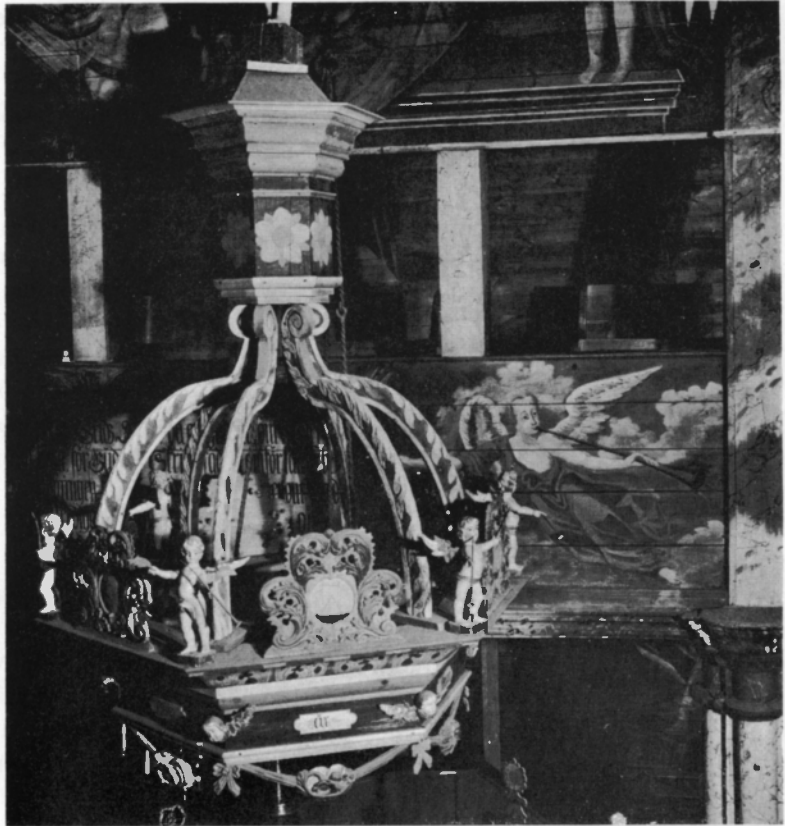
Orgel

Fasaden består av en mitturell flankerad av fyra plana pipfält, på var sida omgivna av lägre och smälare sidotureller. Dessa kröns av trumpetande änglar med palmkvist i handen, i fotsid klädsel i silvergrått och guld. På mitturellen står kung David med harpa. Vingar av rikt snidad akantus med putti avslutar den välproportionerade fasaden. De ursprungliga färgerna guld, vitt, rött, blått och grönt framtogs åter 1952 efter att ha varit övermålade med vitt och guld under 1800-talet.⁶³ Denna fasad har be-

Fig 67. Predikstolens ljudtak, jfr fig 64. Foto M Bratt Gustafsson 1964. ATA.

The sounding board of the pulpit, cf fig 64.

varats från den gamla orgeln, som byggdes av Johan Niclas Cahman⁶⁴ 1736 (fig 69).

I samtida arkivalier uppehåller man sig mycket vid dennes insats medan däremot fasadens skulptör aldrig nämns. Det är dock möjligt att fasaden utförts av Magnus Ullberg Johansson (se not 55), vid orgelns tillkomst 38 år gammal. Han kan ha lärts upp av sin äldre släkting Jonas Ulberg och efter dennes bortgång arbetat vidare i dennes stil. Se not 85 och 98.

Det nuvarande orgelverket byggdes 1962 av Olof Hammarberg och ersatte då ett tidigare verk, byggt 1919 av samma firma. Orgelverket har 16 stämmor och helmekaniska sleiflådor. Fasadstämman, Principal 4', som sedan 1919 varit stum har restaurerats och är sedan 1962 åter ljudande. Samtidigt återställdes den år 1919 utförda breddningen av fasad och orgelhus.

Orgel nämns första gången år 1674 (inv). I de närmaste decenniernas st prot och räk passerar en rad namn på dem som reparerat orgelverket. Johan

och Christian Beijer från Skövde⁶⁵ 1678 och 1680 »för det de flyttade orgelverket och reparerade det några dagar». Elias Beijer från Garbeck får 1688 24 rd »för orgornas förfärdigande». Denna äldsta orgel, som hade fyra stämmor, fick ytterligare översyn 1691 och 1702, vid det senare tillfället av Hans Lindekrook. År 1713 hette det att »orgelwercket i Habo som mycket af sig kommet, skulle rensas och lagas at församlingen deraf understundom måtte hafwa någon fegnad». Inv 1719 upptar »1 st Orgelwärcck med 4 stämmor mycket usslig — — — nu alldeles nedertagit».

En ny orgel var alltså behövlig efter den stora ombyggnaden 1723. Några ståndspersoner gör fruitlösa försök att avstyra ett köp men allmogen vill ha sin orgel, dock utan att behöva betungas med de 800 dr den skulle kosta. År 1731 är den nya orgeln klar⁶⁶ och tre år senare får forare Horneus 6 dr för att han forslar orgeln från Norrköping. Jon i Kyrkerud och Gustav i Hallebo körde tydligen också var sitt lass, ty de får samma summa för orgeltransport

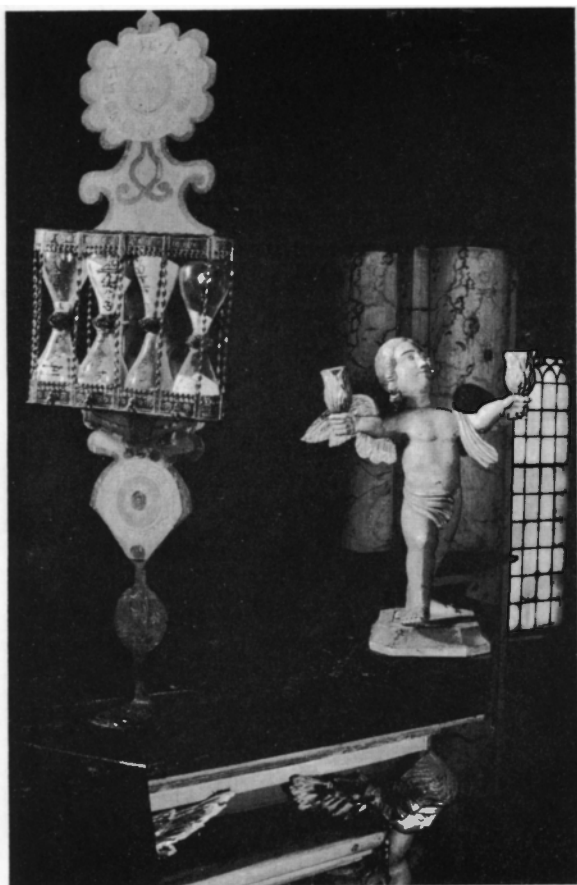

Fig 68. Timglas, skänkt 1733. Foto L D Cnattingius 1969.
Hour-glass presented in 1733.

1736. I elva dagar hyser prästgården Drecteur Johan Cahman vid orgelns uppsättande. Cahman-orgeln hade åtta stämmor men 1748 och 1751 beslöts att pastor skulle beställa en extra stämma av klockor — tydligen en s k cymbelstjärna⁶⁷ — »som en synnerlig prydnad». På en inskriftstavla under läktaren skildras hur kyrkan berikas med orgel och målningar: »Anno 1736 under Kyrkoherdens Herr Christian Fogelmarks bestyrande blef med kyrkans bekostnad Orgeverket bestelt och inkiöpt, och 1743 lät Herr Kyrkoherden Christofer Jungmarker med Församlingens samråd och Kyrkans medel Hela Kyrkan med Målning bepryda. Gud välsigne Församlingen med hälsosam Lära i ett gudeligt Lef-

verne, och Bevare detta Hus för al olycka och förderf.»

Nummertavlor

Ett par raka, förgyllda ramar av trä, ornament av gips (fig 70). Ljushållare fästade i underkanten i rektangulära, blomdekorerade klotsar. Överstycke med lyra omgiven av trumpeter och lagerkrans. Röd målning, förgyllda ornament. Höjd 100, bredd 54 cm. Empire. På östväggen snett ovanför sakristiedörrarna. Inv 1829 nämner »2 st Siffertaflor med Numror af hvitmåladt Jernbleck».

En nummertavla, enkel, svartmålad med vit list och orden »Siunger Herranom». Höjd 93, bredd 50 cm. 1800-tal. Ej i bruk.

Dopredskap

Dopfunten har cylindrisk cuppa med vulst, dubbelkoniskt skaft med vulst om midjan och låg, cylindrisk fot med vulst (fig 71). Huggen i rödaktig sandsten, foten gråare. Ingen ornering. Den torde kunna dateras till 1200-talets slut eller början av 1300-talet.⁶⁸ Uttömningshål i botten. Höjd 84, diameter 61 cm.

Vid restaurering 1908 placerades en ny dopfunt av ek i koret mitt framför altaret, skänkt av kontraktsprosten Isak Strandh.⁶⁹ Den gamla dopfunten togs åter i bruk 1951, då den fick sin plats i korets södra del.

Dopfat av driven mässing. Brätte med blom- och bärranka. Inskrift på baksidan: »Gåva av / kyrkbyns kyrkliga kvällsgrupp / 1952.» Diameter 56, brätte 12 cm.

Dopskål av tenn i form av kåsa med utsvängt brätte (fig 72). På ena sidan i liv med brättet ett 5 cm utstående handtag i form av akantusblad runt krona, vid motsatta sidan en ring. Utan mästartempel eller inskrift. Anteckningar om gåvor och nyförvärv 1733–40 upplyser om att »af mästare Ekg⁷⁰ ... i Jönköping gifwes vacker döpelseskål af Tenn».

Nattvardskärl

Kalk av silver, invändigt förgylld. Bågarformig cuppa, godronnerad nod, rund fot med bård av stiliserad palmett. Inskrift på cuppan: »Habo kyrka / År 1831.» Höjd 25,5 cm. Vikt 40 3/4 lod. — Paten av silver, ovan förgylld. Inskrift som kalken.

Fig 69. Orgel med den ursprungliga fasaden bevarad. Byggd 1736 av Johan Niclas Cahman. Foto L D Cnattingius 1964.

Organ with the original front. Built in 1736 by Johan Niclas Cahman.

Fig 70. Nummertavla. Empire. Foto 1968.

Hymnboard. Empire style.

Diameter 16 cm. Enligt stämplarna (IGB A3) tillverkade av Jacob Gustaf Bursell, Jönköping. Mästare 1814–30 (1836).⁷¹ Detta nattvardstyg beställdes efter en stöld i sakristian 1830 och levererades av guldsmedsänkan Bursell i Jönköping⁷² (fig 73).

Vinkanna av nysilver, invändigt förgylld. Päronformad med snås, hänkel och tumgrepp. Lagerbladsranka runt locket som kröns av lamm med korsfana och bibel. Rund, profilerad fotring. På bukens ena sida är ingraverat ett kors med törnekrans, uppslagen bok och palmkvistar. På andra sidan kalk på bibel, korsade lagerkvistar. Inskrift: »Habo kyrka». Tillverkad av A G Dufva. Höjd 16 cm.

Oblatask av förgyllt nysilver (fig 74). Ovalt, bukformigt skrin på fyra kloformade fötter. Avslutas upptill med blomranka, nedtill med palmettranka. Kupigt lock med ingraverat krucifix vilande på döds-kalle. Inskrift: »Tillhör Habo kyrka / År 1840 /». Höjd 10, bredd 11,5, längd 15 cm, vikt 24 lod. Enligt stämplarna tillverkade av Erik Nordgren, Jönköping, mästare 1817–47.⁷³

Sked av nysilver, runt, rakt skaft avslutat med kluven knapp. Utländsk tillverkning. Längd 33 cm.

Sockenbudstyg: — 1. Enligt stämplarna, Hasselqvist H 2, tillverkat av Olaus Hasselquist 1790. Mästare i Jönköping 1768–92 (1800).⁷⁴ — Kalk av silver invändigt förgylld. Pokalformad, nod med två vulster, rund fot med vulst och käl. Inskrift: »Habo kyrka». Höjd 14,5 cm, diameter 6,5 cm. Vikt cuppan 28 ort, foten 11 lod. — Paten av silver, ovan förgylld. Inskrift på baksidan: »Habo kyrka». Diameter 8 cm. Sockenbudstyget utökades 1953 med vinflaska, oblatask och krucifix. — Vinflaska av silver, slät, något vidgad uppåt, cylindrisk hals med silverpropp. Stämplarna: SK, 3 kronor, S, H, C9 (1953). Höjd med kork 7, diameter 6 cm. — Oblatask av silver, cylindrisk, slät med klöverbladskors på locket. Stämplarna: NSK, 3 kronor, S H C9 (1953). Höjd 2,3 cm, diameter 4,8 cm. Detta sockenbudstyg förvaras i fodral av svart, narvat skinn. — 2. Enligt stämplarna: LB, K2, tillverkat av Lars Biugg 1792 (fig 75). Mästare i Jönköping 1758–1812.⁷⁵ — Kalk av silver, invändigt förgylld. Pokalformad, hoptryckt nod med pärlstav. Foten har trattformigt vidgad vulst med pärlstav. Höjd 13 cm, cuppens diameter 5,5 cm, fotens 8 cm. — Paten av silver, ovan förgylld. Brätte med kantvulst. Diameter 7,5 cm. Samma stämplarna som kalken. Även detta sockenbudstyg utökat med modern oblatask och vinflaska i silver. Förvaras i fodral av svart, narvat skinn, fodrat med blå sammet.

Vinkutting (vinfjärding) av trä med fyra metallband. Tapp av malm. Höjd 32 cm, diameter 23 cm. Inv 1829 upptar »1 st Vinankare med jernband». — Vinflaska av glas med rund, från sidorna tillplattad form och rund, uppåt avsmalnande hals. Brunt, blåsigt glas. Tidigast 1800-tal. Två vinbuteljer finns i inv 1829.

Nattvardskärl till församlingshemmet: — Kalk av silver. Slät, uppåt vidgad cuppa. Konisk fot med tre

inlagda stenar, topas, aquamarin och rubin, två inristade ringar över och under. Stämplor: K & EC, tre kronor, S P9 (1965), T Eldh. Höjd 13,5 cm. Cuppans diameter 7,5 cm. — Paten av silver, stämplor: K & EC, liggande G med krona över, tre kronor, S K9 (1960), T. Eldh. Diameter 12,5 cm. — Oblatask av silver, rund, uppåt vidgad rundad botten och fot. Kupigt lock med brätte, slätt kors med två rubiner. Stämplor: K & EC, liggande G med krona över, tre kronor, S N9 (1963), T. Eldh. — Vinkanna av silver, slät, något bukig på rund, slät fot. Inskrift under foten: »Gåva till / Habo församlingshem / från / Gösta o Karin / Isaksson / 1967.» Stämplor: K & EC, liggande G med krona över, tre kronor, S L9 (1961), T. Eldh. Höjd 16, inkl kors på locket 20 cm. Nattvardskärnen förvaras i svart kalvskinnsväska, skänkt av fabrikör Gösta Isaksson och hans hustru Karin 1967.

Tidigare nattvardstyg

Mycket av det gamla silver, som nämns i äldre inv och vis prot, har skingrats. Sålunda lämnades en sockenbudskalk och en sked som betalning till den bilduggare, som gjorde predikstolen 1681 (se not 55). 1827 bekräftar ett st prot,⁷⁶ att åtskilliga av kyrkans gamla och värdefulla nattvardskärl sålts. Tre år senare meddelas att nytt kyrksilver borde köpas till följd av stöld i sakristian 1–2 okt 1830.⁷⁷

Kyrkans äldsta inv från 1583 nämner en »kalk huijtt 18½ lod».⁷⁸ År 1623 har kyrkan två kalkar med patener, varav en till sockenbud. Under rubriken »Inventarium förbättradt» nämns samma år ytterligare en förgylld kalk med paten om 40 lod. År 1655 skänkte »bookhållaren Peder Sölvskrin 16 1/4 l», förmodligen en oblatask. Nästa bevarade inv från 1674 nämner sammanlagt sex kalkar. I 1695 års inv nämns fem uppsättningar nattvardstyg, av vilka fyra finns kvar vid 1704 års inv. Nytt sockenbudstyg tillverkades 1709 men finns ej heller bevarat.⁷⁹

I Valdshults församling, Sm, förvaras en medeltida kalk med paten, som tillhört Habo kyrka (fig 76). 1723 (vis prot) lånade Habo 100 daler till kyr-

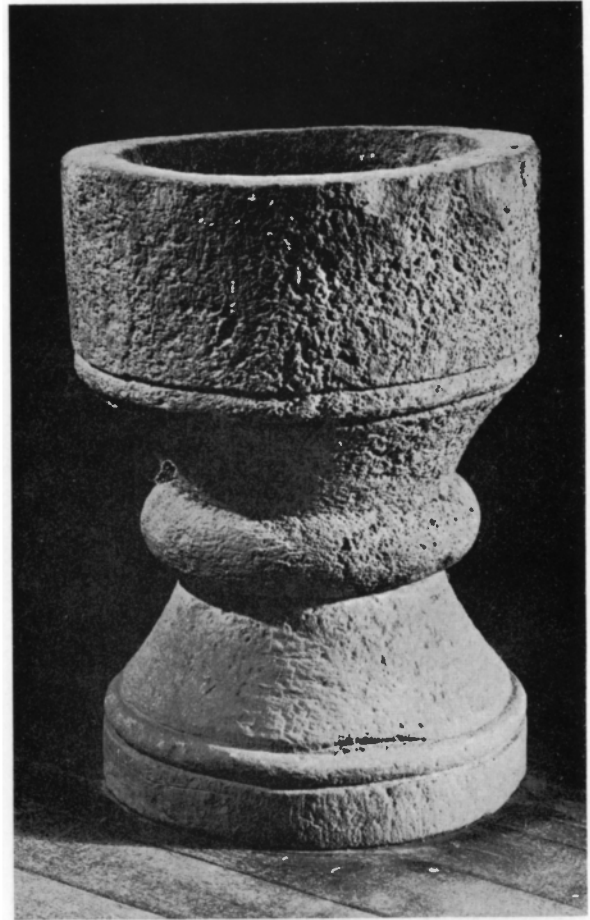

Fig 71. Medeltida dopfunt av sandsten. Cuppan rödaktig, foten något gråare. 1200-talets slut. Foto 1968.

Medieval sandstone font. The bowl is reddish, the base somewhat greyer.

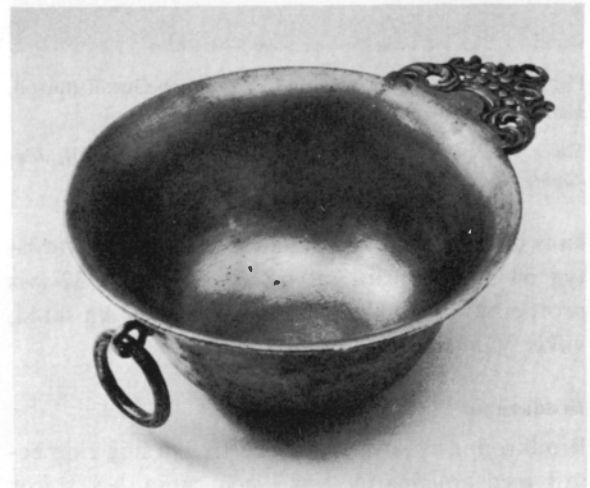

Fig 72. Dopskål av tenn från 1700-talets mitt. Foto 1968.

Mid-18th century pewter baptismal bowl.

Fig 73. Kalk av silver, utförd 1831 av Jacob Gustaf Bursell, Jönköping. Foto 1968.

Silver chalice, made in 1831 by Jacob Gustaf Bursell, Jönköping.

kans ombyggnad och lämnade i pant ett nattvardstyg på 38 lod, värderat till 60 dr smt. 1732 (vis prot) erbjöd Habo kalken i avräkning för sin skuld, vilket Valdshults församling godtog.

Brudkronor

Brudkronor av silver: — 1. På tre cm hög ring besatt med aquamarin, topas och rubin, sex spiror

Fig 74. Oblatask av förgyllt nysilver, utförd 1840 av Erik Nordgren, Jönköping. Foto 1968.

Bread box of gilded silver-plate, made in 1840 by Erik Nordgren, Jönköping.

sammanbundna med silverblommor med rund sten i mitten. Mellan spirorna franska liljor med stenar. Inskrift inuti ringen: »I Kor 13: 13, Habo kyrka, Gåva av Ida Werner 1935.» Stämplor: T Eldh, G med krona över, tre kronor, S I 8 (1935). Höjd 10 cm, diameter 9 cm. — 2. Förgylld. Två genombrutna ringar besatta med rubiner och briljanter. De fem spirorna har i mitten en aquamarin omgiven av rubiner samt i spetsen briljanter. Inskrift: »Gåva till Habo församling av stationssamhällets kyrkliga flicksykrets 19 18/3 51.» Stämplor: EKJ, tre kronor, S A 9 (1951). Höjd 9 cm, diameter 7 cm.

»Crona förgylldt 113 lod» och »En förgylt Crona 57 1/4 L» är de första brudkronor som finns omnämnda i inv 1623 och 1674. 1745 meddelas att »af de 2ne Brudkronor göros 2 mindre nya som anständig warda». Så småningom såldes dessa båda kronor.⁸⁰

Ljusredskap

Kyrkan äger 11 ljuskronor av malm och mässing, samtliga tyvärr utan inskrift: — 1. Av mässing med tolv ljusarmar i form av griphuvuden i två kretsar. Stammen krönt av dubbelörn, slutar i klot. Reflektorer i form av fyrbladiga blommor. Runda

Fig 75. Sockenbudstyg av delvis förgyllt silver, tillverkade av Lars Biugg, Jönköping, 1792. Foto 1968.

Viaticum communion vessels partly silver-gilt, made in 1792 by Lars Biugg, Jönköping.

Fig 76. Medeltida kalk av förgyllt silver från Habo, nu i Valdshults kyrka. Foto ATA.

Medieval silver-gilt chalice from Habo, now in Valdshult Church.

manschetter. Höjd 60 cm. 1600-talets slut. I mittskeppet mellan kor och långhus. — 2. Av malm med åtta ljusarmar i två kretsar, klockformade reflektorer, musselformade manschetter, sköldar bakom ljusen. Den kraftiga, profilerade staven kröns av en dubbelörn och slutar i ett stort klot utan inskrift. Höjd 100 cm. 1700-tal. Mellan tredje och fjärde travén i mittskeppet. — 3. Av malm med tio ljusarmar i en krets och lika många prydnadsarmar med spiror. Staven kröns av dubbelörn vars ena vinge är avbruten och slutar i ett stort klot utan inskrift. Runda ljusmanschetter. I mittskeppet mellan andra och tredje travén. Höjd 95 cm. 1700-tal. — 4a. Av mässing. Sex ljusarmar i en krets. Mittstaven krönt av liten dubbelörn, slutar i ett klot

utan inskrift. 1700-talstyp. Under orgelläktaren i sidoskeppen. — 4b. Nygjord kopia av 4a. — 5a, b, c, d. Av mässing. Tolv ljusarmar i två kretsar, tolv prydnadsarmar, reflektorer i form av treflikiga löv och femflikiga blomblad, musselformade manschetter. I första och andra travén i sidoskeppen. Höjd 70 och 75 cm. 1700-talstyp. — 6a, b. Av mässing. Sex ljusarmar och sex prydnadsarmar. Kröns av dubbelörn. Musselformade ljusmanschetter. Höjd 55 cm. 1700-talstyp. I koret mellan sidoskeppen. — 7. Två ljuskronor av mässing, sex armar i en rad med små runda ljusmanschetter. Nygjorda. Inskrift på ljusarmarnas fästen: »Bolling Gränna.» Höjd 40 cm. På läktaren på var sida om orgeln.

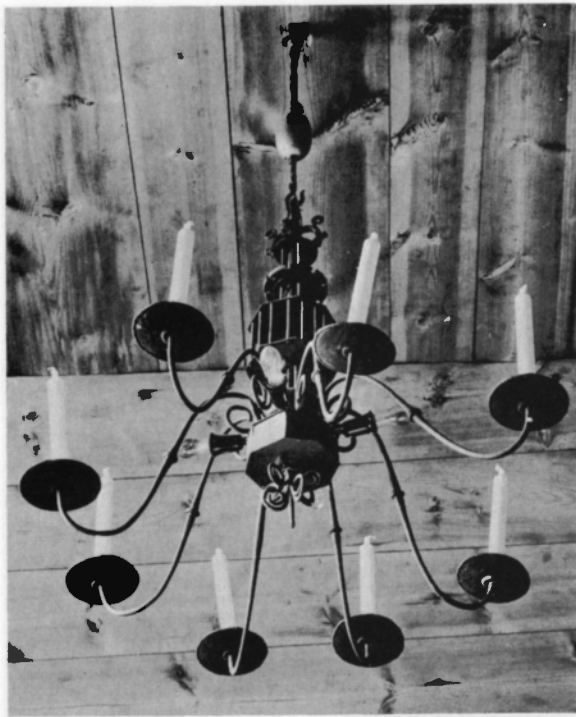

Fig 77. Ljuskrone av smidesjärn från 1700-talets början. Foto 1968.

Wrought-iron chandelier, beginning of 18th century.

Ljuskrone av smidesjärn, svartmålad (fig 77). Åtta ljusarmar med släta, cylindriska ljushållare, runda droppskålar. Mittstaven överst prydd med fyra smidda voluter, rund skiva med uttag, därunder åttkantig dosa samt under ljusarmarnas fästen ytterligare en dosa avslutad med sex smidda voluter. I västra vapenhusets övervåning. Torde vara identisk med den »Jernkrone», som upptas i 1704 års inv.

Ljuskronor av trä: — 1. Fyrarmad. Mittstav med tre svarvade kulor. Omålad. Hänger i två järnlänkar. Diameter 53 cm. I övre sakristian. — 2. Fyrarmad, rundsvarvad mittstav, nedtill en dosa i vilken armarna är fästade. Dessa har samma utförande som mittstaven. Runda ljusmanschetter med raka, höga ljushållare. Vitmålad med blå ränder. I övre sakristian. — 3. Femarmad. Svarvad mittstav av tre kulor. Armar av böjd järntråd. Fernissad. Diameter 35 cm. I övre sakristian.

1704 års inv nämner två ljuskronor av trä men

»Anno 1753 köptes 2ne nya liusekronor af Trä till Habo kyrkio», varför en måste ha gått förlorad, då kyrkan nu äger tre ljuskronor av trä. Möjligen kan dessa vara identiska med de i inv 1704 och 1753 nämnda.

1695 (inv) finns »En Liusakrona af messing, En Liusakrona af messing gifin her Lagerberg⁸¹ arfwinger, En af Jern En af trä». 1704 (inv) tillkommer »1 st LiuseCrona af Messingh af Hr Axell Örneklou⁸² förährat». Detta ansågs tillräckligt 1746 (st prot) ty »som kyrkan nu war prydd med 4 st ljusekronor på sidogångarna, kom förs. öfwerens, at ei köpa en större at hänga frampå stora gången».

Ljusplåtar av mässing: — 1. Driven och punsad i bukiga fält med blom- och fruktornament (fig 78). Åttkantig plåt med två ljusarmar samt inskriftsplatta emellan. Överst rund reflektor med punsat hjärta. Inskrift: »Förährat / til Hagbo Kyrkia af H: Stähle / och Hel: Edmann / den 25 decem 1738.»⁸³ Hela höjden 82 cm, bredd 46 cm. — 2. Kopia av föregående med inskrift, »Förährat / til Habo kyrkia af / dåvarande kyrkoråd / den 10 aug. 1940».

Ljusstakar av malm och mässing: — 1. Kandelabrar av mässing, ett par trearmade. Fot i två avsatser, profilerad nod, S-formade armar. Enligt inv »förährat till Hagbo kyrkia af H Stähle och Hel. Edmann d. 25 Dec 1738». Höjd 40 cm, bredd 35 cm, fotens diameter 24 cm. — 2. Kandelaber för fem ljus (fig 79). Rund profilerad fot, kraftigt profilerat skaft, S-formade ljusarmar, raka ljushållare med runda droppskålar. Inskrift på fotens ovansida: »Gudi til ähra och Gúdz Hus til prýdna ähr denna jusstake förährat til Habo / Kiörckia af messingslagaren úti Jönckióping M Henrich Werner⁸⁴ des k hustru Anna Stenberg / Ao 1747 D: 24 Dec». Höjd 46 cm. Renoverad 1940. På predikstolen. — 3. Kandelaber av mässing för fem ljus. Rund fot i två avsatser, kraftigt profilerat skaft, vars motiv upprepas två gånger med skiva mellan. S-formade armar med runda ljushållare. Höjd 48 cm. På altaret. — 4. Av mässing. Ett par, vridet skaft, manchett och droppskiva fruktornamenterade. Foten har samma dekor. Höjd 29 cm, fotens diameter 26 cm. — 5a. Av malm, fot med vulst och hålkäl, manchett med bladornament, tre vulster på skaftet. Återskaffad till kyrkan från Kalmar på 1960-talet.

Fig 78. Ljusplåt av mässing, skänkt 1738. Foto 1968.

Brass sconce, presented in 1738.

Höjd 20,5 cm, fotens diameter 17 cm. — 5b. Par till föregående i privat ägo i socknen. — 6. Golv-ljusstakar av mässing, ett par. Vridet skaft med två noder. På foten blomrankor, den nedre stiliserad. Höjd 57 cm, fotens diameter 37 cm. — 7. Av mässing. Ett par, enkla, släta, märkta N 26. Höjd 10,5 cm, fotens diameter 9 cm. Moderna. — 8. Av mässing, utförda av bröderna Axel och Sixten Borg, Jönköping 1946.

Ljusstakar av trä: — 1. Skulpterad och målad i form av ängel, ljushållare i form av blomkalk i de utsträckta armarna (fig 80). Förgyllning på hår och skört, vingar gröna, ljuspipor i rött och grönt. Har

Fig 79. Kandelaber av mässing, skänkt av mässingslagaren Henrich Werner, Jönköping, 1747. Foto 1968.

Brass candlestick, presented in 1747 by Henrich Werner, brass-smith, of Jönköping.

sin plats på predikstolen och torde ha tillkommit i samband med denna på 1720-talet.⁸⁵ — 2. Golv-ljusstake, sexkantig fot, runt skaft och rund ljushållare. Blå, grön, rosa. Höjd 84 cm. Tillverkad av Bernt Ringqvist okt 1966.

Kyrkans första inv nämner två »Liusastakar» 1583, se not 11. 1674 finns av mässing »Liusastakar gamla på altaret, 2 par, Liusastakar på väggen 1 p, 2 ljusastakar». Ett st prot från 1867 lämnar följande upplysningar: »Metallarb A Selén erbjöd sig att för 30 Rd smt renovera all kyrkans mässing och laga det bristfälliga, hvilket anbud stämman antog hvarjemte beslöts att en ny messingskrona skulle skaffas i stället för bleck-kronan nere i kyrkan.»

Fig 80. Ljusbärande ängel i snidat och målat trä, fastsatt vid predikstolen. 1700-talets början. Foto L D Cnattingius 1969.

Cherub candlestick in carved and painted wood, attached to the pulpit; early 18th century.

Textilier

Inga av kyrkans äldre textilier har bevarats.⁸⁶

Antependier: — 1. Enfärgat violett ylle, fodrad med grått siden. Anskaffat 1961. — 2. Rött ylle med silkesvarp, randig struktur, fodrat med naturfärgat linne. På ryggstycket IHS omgivet av korslagda lagerkvistar i applikation. — 3. Blått ylle med ränder i gult och rött, fodrat med naturfärgat linne. Dekorerat med två gula vävda silkeband. — 4. Svart linne, fodrat med svart siden. Altarbrun av gult siden med broderier i guld, grönt och vitt.

Mässhakar: — 1. Svart sammet kantat med vävt silverband (fig 81). På framstycket INRI omgivet av strålgans i applikation, på bakstycket silverkors. Tofsar på axlarna. Inköpt 1829.⁸⁷ — 2. Elfenbens-

färgat, mönstervävt linne. Dekor i grönt, blått, gult, rött. Libraria, komp Märta Grahn. Gåva av kyrkliga flicksyföreningen i Habo stationssamhälle 1953. — 3. Lila sidenbrokad. På framstycket Kristusmonogram i applikation av vävt guldband på gråttguldfärgat silkeband. På bakstycket broderat hjärta med kors i guld och vitt. Pro Ecclesia 1961. Komp Ragnar Haraldsson. — 4. Rött mönstervävt siden. På framstycket IHS broderat i guldtråd på bakstycket guldband i kors med eldstungor i gult silke. Komp Ragnar Haraldsson, Pro Ecclesia 1963. — 5. Grått silke med invävda guldtrådar, tre broderade blommor i rött, blått och guld kring halsen. På bakstycket herde med lamm och texten »Jesus sade: Jag är den gode herden», utförd av Agda Österberg, Varnhem. — 6. Silke-ylle i tre gröna nyanser och guld. Agda Österberg, Varnhem. Åtta stolor i modernt utförande i olika färger.

Fyra uppsättningar kalkkläde, bursa och corporale.

Kollekthåvar, ett par av nött, gul sammet med silvergaloner, tofs och frans (fig 82). Pungen skinnfodrad. Utanpå två broderade monogram »CAJ o EBS,⁸⁸ Habo 1748». Ringen har gjutna blad och fågelornament. Holk av ornerade voluter och kerubhuvud. Två pinglor.⁸⁹ Svarvat, svartmålat skaft. Längd 197 cm, ringens diameter 17 cm. På korväggen norr om altaret.

Brudmatta av ylle i ryautförande i rött, grönt, blått. Invävt A Ö (= Agda Österberg). På baksidan G W. Från år 1935. Bokdyna i svart sammet med volang och silverapplikation. 1800-tal. Bokkudde i flamskvävnad i ylle och silke (fig 83). Naiv framställning av nattvarden i tämligen skickligt utförande. Runt ett dukat bord sitter apostlarna på högkarmade, blå »bondrokostolar». Johannes lutar sig mot Kristus. Schackrutigt golv, i fonden tre stora, korgbågiga fönster. Har stora likheter med den grupp flamskvävnader, som utfördes i småländska prästgårdar i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet.⁹⁰ Välbevarade klara färger. Gröngul botten, brunt, grått, beige, rött, blått och grönt.

Försvunna textilier

Äldsta inv 1583 (se not 11) nämner »Messehagill I st, Röcklinn I st». Inv 1623: »Mässhake af grönt

samets-gamal; Mässhake något försliten; Johan Ansgarson gaf till Haugbo kyrkia Et altarkläde af blat taft pärlstickad —». Ur 1674 års utförliga inv: »Mässe-hake af blommat sammetz plys; En ny Mässe-hake af brun atlas; Av landshövding Örneklo:⁹¹ mässhake, altarkläde (grönrandigt) kollekt-hov». Även inv 1704 innehåller en del nya donationer: »1 st Ny Mässhake med guldblommor af Hr Landzh Örneklo förährad; 1 st Mässhake af Blommerad Sammetz Plyss; 1 st Dito blekrödh förährad av Walb: Mons: Anders Bengtsson; 1 st hwijt Altarkläde med Historier af Hr Landzh Örneklo förährad». Om ett altarkläde meddelas att det »warit tillförende Rödt, och i Sahl. Konungens Sängotid Blef Swärtadt»; Nyttillkommet i inv 1719: »1 st Mässhaka Mörkröd förärad af handelsmannen Ruben Bengtsson; 1 st grönt altarkläde med en del av Christi pinos historia förährad af Örneklo». Anteckningar om gåvor och nyförvärv 1733–40 innehåller några intressanta personuppgifter: »Anno 1733 förärades en wacker Drällsduk på altaret af wälb. fru capiteinskan Catharina Wetterstierna;⁹² Anno 1734 till Julhögtiden utzirade Jungfru Maria Seth⁹³ det swarta sammets altarklädet med — Bourdering uti Habo kyrka; Anno 1735 Till Johl förärades af häradskrifwerskan Madame Christina Edman⁹⁴ en bred spetz på altaretz duken».

Försvunna är tyvärr även ett i 1829 års inv nämnt altarkläde av svart sammet »med 6 mästerligt sydda taflor ur Jesu Lefnadshändelser»; samt »1 st brun Råck för Kyrkoväktaren». Det kläde med fransar kring predikstolen, som kan ses på fig 20 nämns 1829 och 1924 men är nu förkommet.

Gravstenar

I gravkapellet på kyrkogården är fem gravstenar inlagda: — 1. På en sten på södra sidan, sönderbruten i två halvkor, kan läsas: »Dårdi Nilsdotter f 1505 — — — 164z i Wads — — —». På den andra

Fig 82. Kollektbå av gul sammet med initialerna CAI och EBS (Christopher Jungmarker och Elisabet Beata Seth). Skänkt 1748. Foto 1968.

Collection bag, yellow velvet, with the initials CAI and EBS (Christopher Jungmarker and Elisabet Beata Seth). Presented in 1748.

Fig 81. Mässhake av svart sammet, utförd av Mamsell Gröndahl, Stockholm, 1829. Foto 1968.

Chasuble, black velvet, made by Mamsell Gröndahl, Stockholm, in 1829.

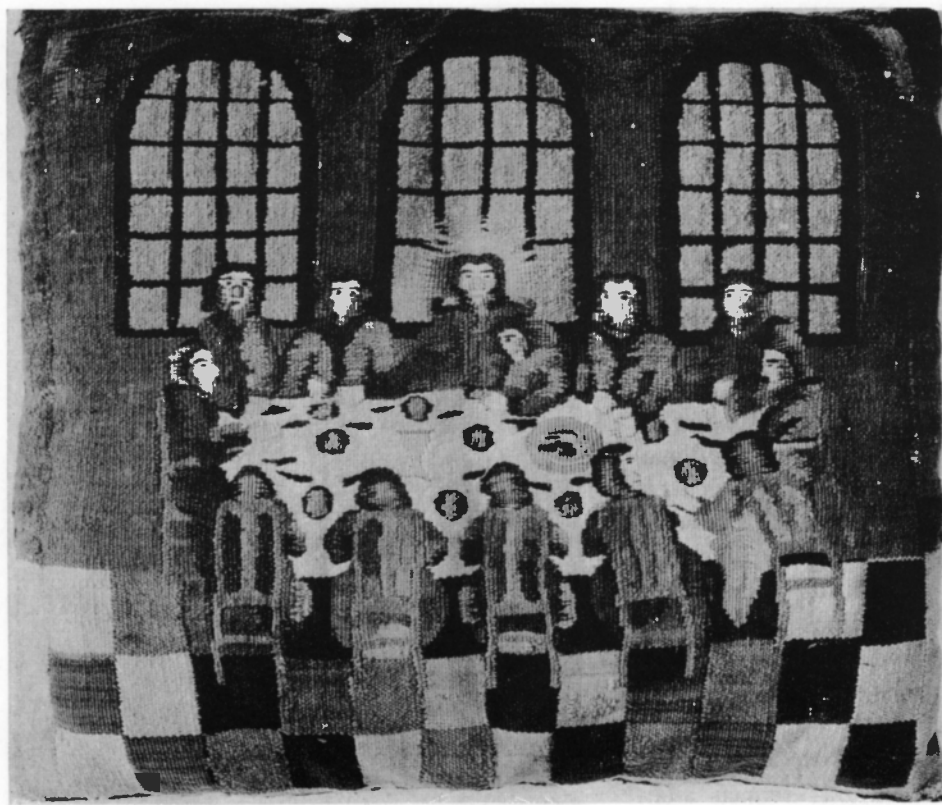

Fig 83. Bokkudde i flamskvävnad, framställande Nattvarden. Naiv framställning men skickligt utförande, 1700-talets slut eller 1800-talets början. Foto N Lagergren 1969.

Book-cushion in Flemish weave, with a representation of the Last Supper. Naïve in conception, but skilfully executed; end of 18th century or beginning of 19th.

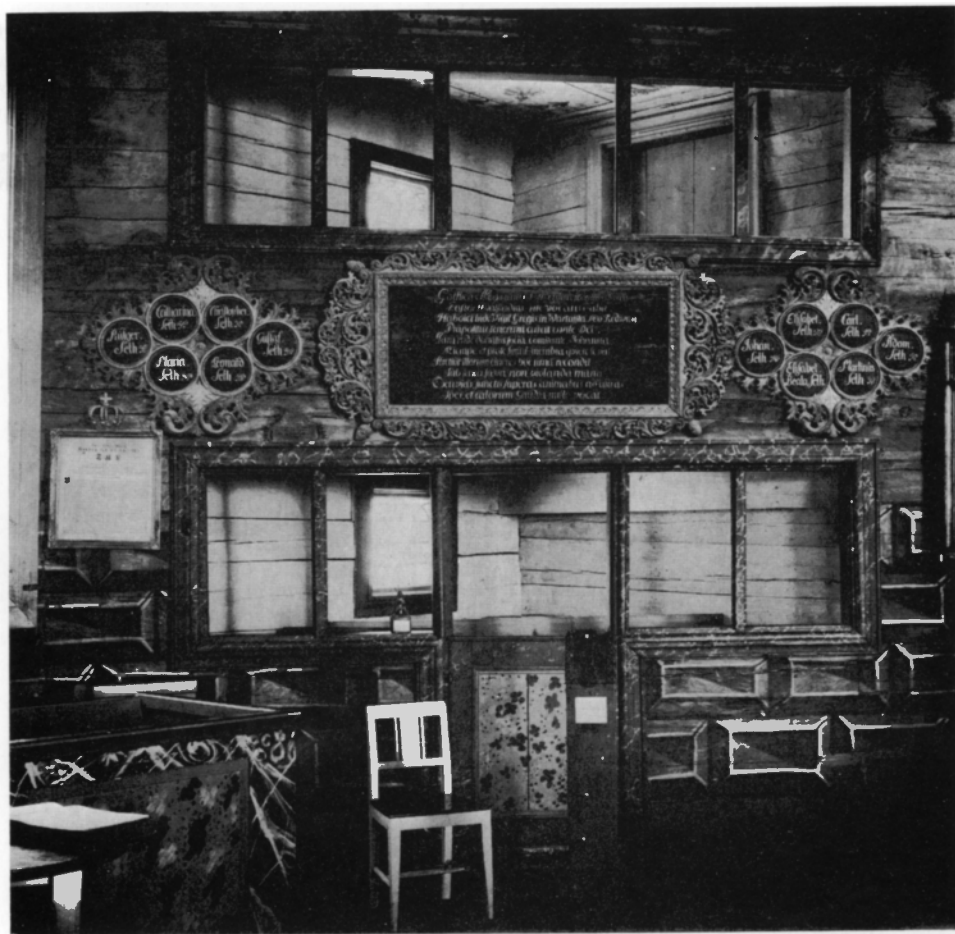
halvan uppräknas åtta barn med efternamnet Jonson, födda och döda mellan 1588 och 1611. — 2. Numera oläslig är stenen över Jesper Hansson vid gravkapellets västra vägg närmast dörren. Vi känner texten tack vare Jungmarker (se not 29). Han beskriver en gravsten framme i kyrkans kor med följande inskrift: »Här under hwilar i Christo Ehreborne och välaktade Jesper Hansson i Kjerr, fordom Befallningsman öfver Visingsborgs Grefskap o afled i Herranom den 14 april 1636 samt hans salig kära hustru Ehreborna och dygdesamma Matrona Hustru Elsa Masdotter, som avsmnade i Herranom den 4 juli 1639. Vilkas själar Gudh evinnerligen bevarer och förläner en fröjdefull uppståndelse Amen.» — 3. Över Brynolphus Lundelius.⁹⁵ Av kalksten, ej ornerad. Längd 208 cm, bredd 143 cm. På kapellets östra sida. Jungmarker skildrar även dennas inskrift samt plats i kyrkan: »In i kyrkan är ej mer än en stor sten hwarpå följande skrift finnes: »I NI / Ad hanc Ecclesiam in Hagbo Collectam vocatus 1673 d 9 Sept sub hoc

lapide una cum lectissima conjuge Margaretha F Johannis defuncta — — — quiescit in pace. Vitam moriendo lucratur.» — 4. På västra sidan en sten, som ej kunnat identifieras. — 5. Den Strokirchska⁹⁶ gravstenen med denna ätts och de Silfverstedtska vapnen inhuggna med följande inskrift: »Härunder / förenas stoftet / af i lifstiden / kongl. Majts / Troman och Hofrättsråd / wälborne herr Johan von Strokirch / född d 9 julii 1708 död d 26 april 1782 / och dess högtälskade maka / wälborna fru Anna C Silfverstedt / född d 26 Maji 1723 / död d — — — / Människa / wördar du en fullmogen dygd / syftar du i hennes utöfning / till odödlighet / så högakta med jämn efterföljd / deras minne / hvilke / öfver allt dyrkat skaparen / ömat nästan som sig sjelfve / och njuta omätelig belöning / i Christo.» — 6. Under trappan i västra vapenhuset förvaras en gravsten från 1657, rundad upptill samt krönt av en soltrissa. Höjd 65 cm, bredd 40 cm. Inskrift över Sven Anderson och Dordi Jonsdöter.

Vid den s k snabbinv 1924 återfanns tre gravste-

Fig 84. Minnestavla över prosten Martinus Seth (1659–1731) och hans familj. I varje medaljong ett av barnens namn. Ansluter sig i färg och utförande till altarp uppsats och predikstol. Foto L D Cnattingius 1966.

Memorial to Dean Martinus Seth (1659–1731) and his family. In each medallion is one of his children's names. Related in colour and execution to the reredos and pulpit.

nar men endast Lundelius sten kunde identifieras. Om den rikast ornerade stenen berättas att den stod lutad mot kyrkans yttervägg. I förslag till införande av värmeledning i kyrkan, upprättat av arkitekt Ärland Noreen 1927, framgår att det finns fyra gamla stenar på kyrkogården, varav tre förut legat inne i kyrkan. En av dessa har legat i mittgången, omedelbart framför koret, se fig 19.

Minnestavlor, epitafier m m

Kyrkan har tre minnestavlor: — 1. Över prosten Martinus Seth (se ovan) och hans hustru Johanna Kiempe. Över nordöstra logen i koret, rektangulär tavla omgiven av snidade akantusornament med kottar i hörnen. Färger: grönt, guld, rött, grått. På vardera kortsidan en lös tavla bestående av sex runda medaljonger, även dessa omgivna av akantus. I varje medaljong ett av barnen Seths namn. Till

vänster Rutger, Catharina, Maria, Cristofer, Leonard, Gustaf; till höger Johan, Elisabeth, Elisabeth Beata, Carl, Martinus och Adam. Bredd 380 cm, höjd 80 cm (fig 84). Inskrift med vit kursivstil: »Gothica Martinus Seth castra secutus ad aras / Pastor Hvalstadius rite vocatus abit / Haboici inde vigil gregis in Wartofta, Mo Redväg / Praepositus tenerem curat ovile Dei / Jam rude donatus, socia comitante Johanna / Kjempe, et prole simul, nembra quiete levat / Arctior illorum cineres hoc urna recondit / Sub saxo, saeva non violanda manu. / Exuvias junctis superas animabus ad auras / Spes et coelorum gaudia mille vocat». I svensk översättning: »Efter att ha följt götarnas läger övergick Martinus Seth till altaret / vederbörligen kallad till kyrkoherde i Valstad / Därefter värdade han Guds späda fårahus / som herde för Habos hjord och prost i Vartofta, Mo och Redväg / Nu

Fig 85. Epitafium över gästgivaren och bildhuggaren Magnus Ullberg Johansson 1698–1770. Foto L D Cnattingius 1966.

Tablet in memory of Magnus Ullberg Johansson (1698–1770), innkeeper and sculptor.

uttjänt vederkvicker han i ro sina lemmar / följd av sin maka Johanna Kiempe och jämväl sina barn. / Denna trånga kista, som ingen hand med våld må kränka / bevarar under stenen deras stoft. / När själarna samlats i höjden, / kallar hoppet stofthen till himmelens tusen fröjder». »Verserna är troligen författade af honom sjelf; ty de finnas ännu kvar i concept, skrifne med hans egen hand» (inv 1829). — 2. Över kyrkans byggmästare Swen Nilsson Swan⁹⁷ och Christina Uhrman (fig 24). Rektangulär, långsmal tavla av skulpterat förgyllt och målat trä i rött, grönt, grått och guld. Omgiven av rikt snidade akantusornament, på långsidorna en ranka, på kortsidorna dubbla. Höjd 100 cm, bredd 310 cm. Över sydöstra logen i koret. Inskrift i vitt på svart botten: »Herr Commissarien Swen Nilsson Swan nedgiomer

/ sin ben här när intil, men ingen rettsint glömer / Hans ädla kynne, dygd, wett, fromhet, Redlighet / och Namn som själen likt, af döden intet wet. / Til efterwerlden sig thess liussta dygde seder / uthbreda och thess mull bepryda med allheder / I snille och förstånd war dråpeligit lius / Och witna om hans konst mong kyrkia, torn och hús / Wårt Habo tiger ei hans lof men thet inskrifwer / I ährominne in så länge minne blifwer / men hans utmatte kropp nu hafwe ro i sand / Och själen ewig lust i himlens frögdeland / Fru Commisarskan teck Christina Uhrman finner / Hos honom hvilorum och söta sömnen winner / Tilsammans niúta frid, tilsammans the úpstå / Tilsammans få the in i ewig glädie gå.» — 3. Över Magnus Ullberg Johansson.⁹⁸ Epitafium av skulpterat, målat och förgyllt trä (fig 85). Den

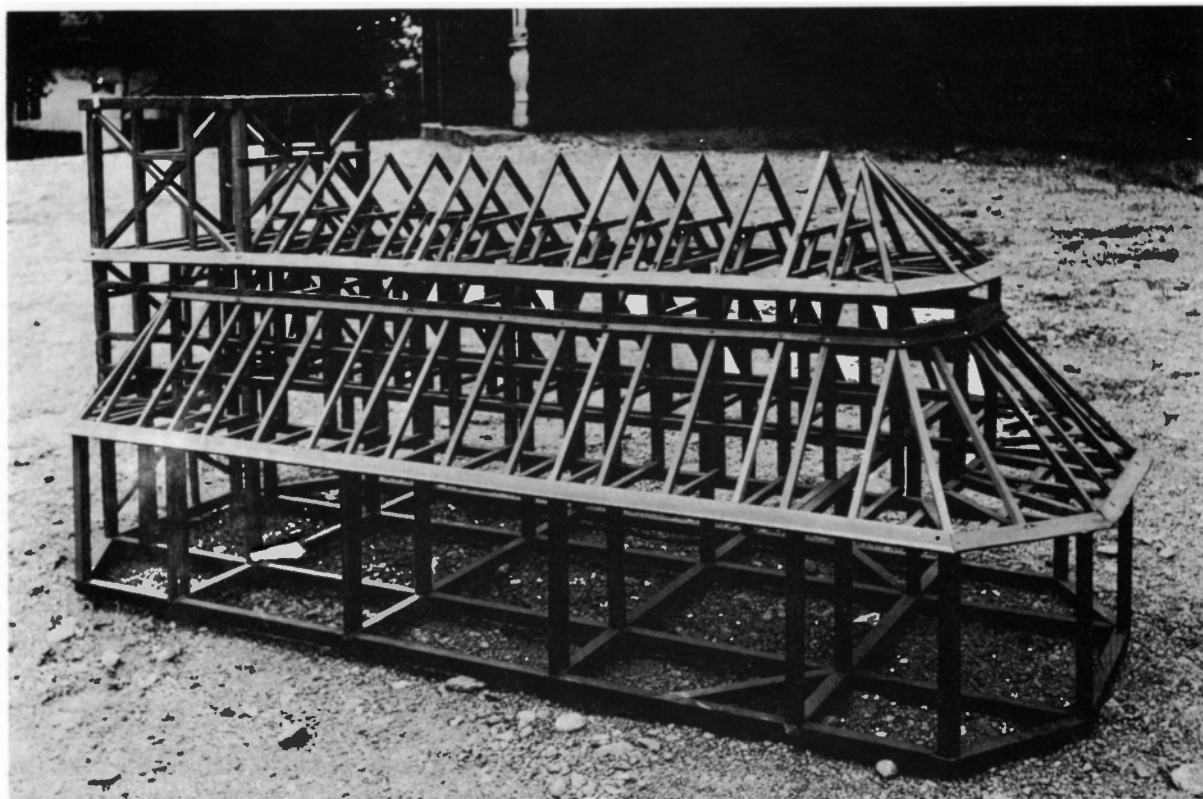

Fig 86. Den drygt meterlånga modell, kallad »Pinnkyrkan», som åskådliggör kyrkans takkonstruktion. Foto S Curman, ATA.

A model illustrating the roof construction of the church, more than one yard long, called the "Peg church".

ovala inskriftstavlan omges av ett draperi med akantusslingor i låg relief. Där omkring lagerblad och överst fruktkorg vilande på kornisch buren av änglahuvud. Färger blått, grönt, rött, guld och gråsvart. Höjd 150 cm, bredd 125 cm. På södra långväggen. Inskrift i delvis oläslig frakturstil med guldtext på svart botten: »Bilhuggaren / Magnus Ullberg Johansson / född år 1698 den 3 januarii / ingick äktenskap med dygdesamma Jungfrun — — — Pettersdotter / den 18 oct — — — blef född den 16 Decemb 1704 lefde tilsammans / úti — — — År utan — — — / afsomnade — — — 17 — — — den — — — och — — — hustru År 17 — — d —». Underst en mindre inskriftstavla: »Christus är / vårt lif och döden är vår winning / Phil / cap: / 21». Enligt en »S Jacobi dag 1725 upprättad ändring» önskade kaptén Nils Wetterstierna⁹⁹ med fru »de

2 på sacristian nybyggda stolar». Deras vapen finns målade över sakristiedörrarna. Förtent kistplåt över fru Ryttemästern Printzensköld,¹⁰⁰ f Nordberg, död 8 april 1829. På norra snedkuren.

Taylor

Gustaf III:s tal på Rikssalen d 21 Aug 1772, i glas och ram av förgyllt trä i Karl Johansstil med kronor av papier maché. Hedengran. Höjd 67 cm, bredd 46,5 cm. På nordöstra hörnkuren. — Carl XIII:s tal på Rikssalen d 2 maj 1810 i ram av samma utförande som ovan. Hedengran. På sydöstra snedkuren. — »Åminneskrift ... öfver den Erhållne oförlikneliga Segern wid staden Narva den 20 Novemb: Åhr 1700 af Hedengrahn». Tråram. Höjd 118 cm, bredd 87 cm. På södra långväggen. — Fredrik I:s och Ulrika Eleonoras påbud att fira

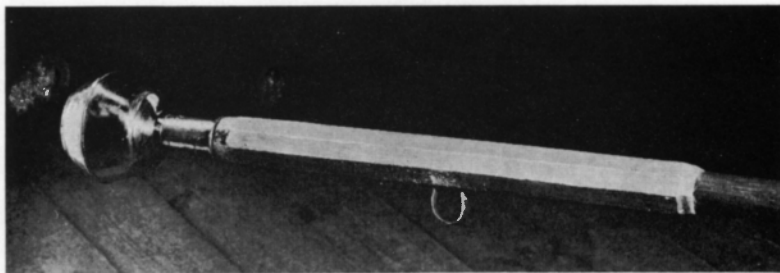

Fig 87. Kyrkstöt med mässingsknopp, i vilken ligger ett skramlande föremål. Foto 1968.

Sexton's staff, with brass knob, which is also a rattle.

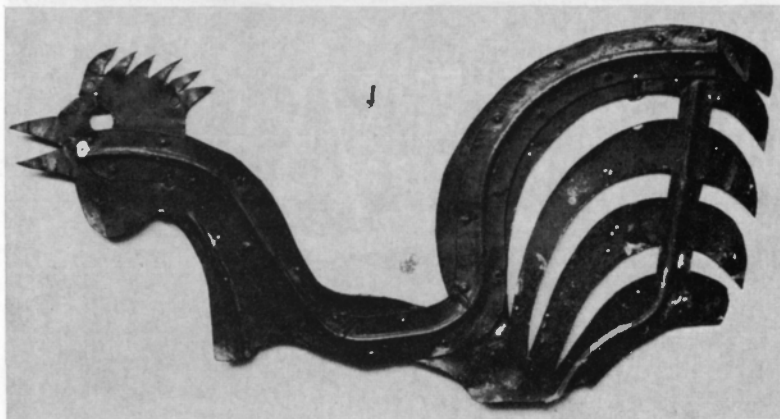

Fig 88. Kasserad kyrktupp av kopparbleck. Foto 1968.

Church weathercock, sheet copper (rejected).

den Augsбургiska Confessionen andra gången 17 Martii 1721. Höjd 118 cm, bredd 87 cm. På norra långväggen.

Möbler

Skåp av trä: — 1. Omålat med tre luckor, den mellersta öppnas nedåt. Flikiga järnbeslag. Höjd 180 cm, bredd 80 cm, djup 50 cm. I övre sakristian. — 2. Allmogestil. Utkragad list upptill och nedtill. Dörrar av hela skåpets bredd. Skåp och speglar har grönbå, ursprunglig färg, fyllningar och lister tegelröda. Fot brunröd. Beslag över och under dörrarna. Inrett till skrudskåp. Höjd 200 cm, bredd 165 cm, djup 58 cm. I övre sakristian. — 3. Överskåpet har sex träspröjsade glas i varje dörr. Underskåpet har två luckor med halvfranska fyllningar. Brunlaserat. Invändigt blågrått. Höjd 194 cm, bredd 178 cm, djup 55 cm. Inv 1674 nämner »Ett nytt skåp i sakristian med lås», 1695 »skåp i sakristian 2 st» och 1704 »1 st Nytt Måhladt skåp i Kyrkian med Låås och beslag» samt »2 st skåp i Sacerstugan». Det är sannolikt att de skåp, som nu finns i övre sakristian, är identiska med dem som uppräknas i nämnda inv.

Kista, av trä, gråmålad, tappad i sidorna. Oval,

enkel nyckelbricka, modernt stativ. Längd 96 cm, höjd 36 cm. I stensakristian. Två kistor finns i kyrkan enligt inv 1674, 1695 och 1704. Under 1800-talet nämns ofta reparationer av kyrkokistan, som har tre lås, 1824 åtföljd av noggrann arbetsbeskrivning.¹⁰¹

»Pinnkyrkan»

I stensakristian står en modell i trä av kyrkan i dess nuvarande skick (fig 86). Det är en drygt meterlång konstruktion, gjord av ungefär en cm tjocka lister med kvadratisk genomskärning, i takstolarna är dimensionen hälften. Det är huvudsakligen takkonstruktionen, som åskådliggöres med modellen, väggarna är endast antydda med sex stolpar på varje långsida. Det bärande liggimret är alltså inte alls redovisat. Stolparna står i hörnen samt motsvarar kormellanväggen och de tre paren pelare mellan mitt- och sidoskeppen. Två par väggstolpar är dubblade, de kan tänkas visa skarvarna mellan korsarmarna och 1660-talets långhus samt dem vid de utflyttade medeltida långhusväggarnas västände. Alla de fyra utvändiga vapenhusen saknas på modellen. Endast takkonstruktionen är detaljerat utförd, vilket talar för att modellen tillverkades för

Fig 89. Medeltida primklocka på korets östvägg. Foto 1968.

Medieval prime bell on E wall of chancel.

ombyggnaden 1723. Mera var knappast nödvändigt, eftersom kyrkan, med undantag av korpartiet behöll sin plan från 1680-talsombyggnaden. På ena långsidans hammarband finns följande inskrift: »Gjord ny Anno MDLXXI reparerad år MDCCCLXVII reparerad år MCMIL.» Av årtalen (1571, 1867 och 1902) ligger de båda senare i närheten av kyrkoreparationer, medan det första är helt felaktigt. Inskriften är troligen anbringad i efterhand vid ett tillfälle, varför den knappast kan tillmätas någon betydelse vid bedömningen, om Pinnkyrkan gjordes för 1723 års ombyggnad eller inte¹⁰² (se vidare ovan, Kyrkobyggnaden).

Övriga inventarier

Karl XII:s bibel i läderband med mässingsknäppen, Stockholm 1703. På predikstolen. Luthers lilla

katekes, Stockholm 1871. 1819 års psalmbok, Jönköping 1829. De två senare förvaras i monter i stensakristian.

Oblatjärn, nämns redan i inv 1623. Den kvadratiske plattan har 16 stämplor, som avbildar Kristus på korset, omgiven av fyra stjärnor. Hela längden 76 cm, plattan 14 × 14 cm.

Kyrkstöt med doppsko av metall och rund mäsingsknopp med mittring upptill (fig 87). Sjalva staven av brunmålat trä, den översta delen mångkantig, målad i rödbrunt och vitt. Längd 195 cm. Inv 1829 nämner »1 st knapp till kyrkoväktarestafven av mässing».

Kyrktupp¹⁰³ av koppar, utklippt i kopparbleck med vulstförsedd förstärkningsband (fig 88). Trasig. Längd 67 cm.

Fattigbössa, 1800-talet, på senare gjord träställ-

ning.järnskodda kanter, hänglås. Till vänster om altaret i koret.

I en monter i stensakristian förvaras rund trä-dosa med diverse mynt från Karl XIV:s tid, kist-beslag av tenn, pip huvud, liten dosa med lejon på locket, diverse spik, bänklåsar, glasögon samt ett alnmått.

Klockor

Kyrkan har tre klockor, som hänger i klockstapeln. — 1. Storklockan nämns första gången 1756, då den gjuts om av Elias Fries Thoresson¹⁰⁴ i Jönköping. Inskrift: »Jag ropar tidt, båd höjt och vidt / kom Christen, kom til kyrkan / Att Herrans röst, må i tit bröst / Wercka en sann Gudsdyrkan / För Christenhet, för Öfverhet / för att til Herrans ähra / Samt allas vähl, till lif och sjähl / Glöm ej din bön fram-bära / Att ymnog tid, helsa och frid / Af Gud må tig tilflyta / Bed at Guds ord, för Christi hjord / I Habo ej må tryta. Christofer Jungmarker Pastor i Habo. Anno 1756 in Julio blef denna klocka gjuten af den förras, som förlorad var, metal, jemte tilsats, på kyrkans och Församlingens bekostnad, i Jönköping af Elias Fries Thoresson!» — 2. Mel-lanklockan omgjuten senast 1877 har följande inskrift: »Hör klocktonen ljuder / den kallar och bjuder / Till nåden dock än / Försumma ej tiden / Snart är den förliden / Så tillropar den.» Närmast föregående omgjutning gjordes 1757, då den fick en latinsk inskrift:¹⁰⁵ »En ego campana / Nunquam

denuncio vana / Laudo deum verum / Vocans congre-go clerum. Facta cura Pastoris Christ. Jungmarker, impensio Templi Haboensis, arte Eliae Fries Janecopiae 1757 in Augusto».¹⁰⁶ — 3. En tredje klocka fördes på tal 1760,¹⁰⁷ kom till utförande samma år och gjöts även den av Thoresson. Inskrift: »Tå Adolph Friedric Konung var / med Lovis Ulric, et Kongligt par / I Sveriges Rike gjordes jag / Til Kyrkans prydnad och behag / Här var allena Klockor två / Som för hvar helgdag fingo gå / Nu är vi tre, som sällskap göra / Til Herrens ära ljudet föra. Gud til ära, Habo församling till prydnad och tjenst, blef denna Klockan å nyo gjuten, med dåvarande Probstens och Kyrkoherdens Christofer Jungmarkers föranstaltande år 1760 af Elias Fries Thoresson i Jönköping».

I kyrkans äldsta inv 1583 finns två klockor upp-tagna, vilka återkommer 1674 (inv). Tio år senare betalas för »nya Klåckan som Anders Larsson¹⁰⁸ i Jönköping Giutit», sannolikt en omgjutning. Även inv 1695 och 1704 tar enbart upp två klockor. Dessa preciseras närmare först 1756, då storklockan nämns första gången. 1926 utfördes en reparation av klockorna av klockgjuterfirman Olsson i Ystad. Klockorna försågs då med kullager och nya kläppar. 1947 godkändes program för elektrifiering av klock-ringningen.

Primklocka, medeltida, fästad på korets östvägg till vänster ovanför dörren till stensakristian.¹⁰⁹ Finns med i kyrkans inv från 1583 (fig 89).

Noter

1. *K Ringqvist*, Habo, s 81. Fornminnesinventering 1928 i ATA, 1957 i Raå, Fornminnesavd.
2. SD, nr 938.
3. *I Lundahl*, Ortnamnen i Skaraborgs län, s 94.
4. K-byråns arkiv, Raå.
5. *Onkel Adam* (pseudonym för *C A Wetterbergh*), I Habo för 60 år sedan.
6. *E Bohrn*, Södra Råda gamla kyrka.
7. GLA, KI: 1, s 89.
8. St prot 1758–59.
9. St prot 1721, angående Swan, se s 32.
10. Räk 1683.
11. *S Lampa*, Inventarium för kyrkorna i Skara stift 1583, s 26.
12. Räk 1674.
13. Räk 1688.
14. St prot 1702.
15. St prot 1737.
16. St prot 1762.
17. St prot 1843.
18. St prot 1828.
19. St prot 1768–73; nuvarande mått: bredd 140 cm, höjd 220 cm.
20. Enligt uppgift av snickarmästare *S Darefors*, Habo, som lagt in nuvarande golv.
21. Dörrens datering är oviss, då både kyrkligt och profant smide är svårdaterat på grund av stilkonservatism. Dörrar med järnlameller finns talrikt ända in på 1700-talet. Efter 1200-talets slut besläs hela dörrens yta med järnlameller och den dekorativa utsmyckningen koncentreras till nyckelskylten och döringen. Ringen har ofta formen av två drakhuvuden men efter 1200-talet avtar beslagens blomstring. Jfr *E Fischer*, Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden och *Kulturhistoriskt lexikon* för nordisk medeltid III, artikel om Dørbeslag, av *P Gjaerder*.
22. *A Tuulse*, Träkyrkor med stensakristior.
23. Avtryck av sigillet i lack finns på 1829 års inv, ATA.
24. GLA, KI: 1, s 110.
25. *A O Rhyzelius*, Wester-Gothia Ecclesiastica et literata.
26. GLA, KI: 1, s 113 och P: 4, 3 okt 1680.
27. I ett odat utkast till skrivelse till KB i Maricholm, P: 4, s 329.
28. *E Haller*, H Spegels visitationsakter år 1687.
29. Uppgifterna ur *M C Jungmarker*, Habo.
30. GLA, P: 4, s 293.
31. Registratur för år 1718, s 326 i Göta Hovrätts arkiv, Jönköping.
32. St prot 1721.
33. GLA, C: 8, s 11.
34. *L D Cnattingius*, La chiesa di Habo su punto di vista storia di restauro.
35. Bilaga till st prot 1709.
36. St prot 1866–85.
37. Jönköpings-Posten, 21 febr 1901.
38. K-byråns arkiv, Raå; utförligare presenterat i: *G Lindgren*, Förslag till restaurering av Habo kyrka.
39. K-byråns arkiv, Raå.
40. Räk 1680.
41. Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening 1932, s 126.
42. Kontrakt med målaren *W C Fabritius* 1689, i GLA, P: 4, s 45.
43. Kontrakt med *Petterson* och *Kinnerus* 1741, i GLA, I: 1, s 252.
44. Se *S A Hallbäck*, Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet, s 120.
45. Se *Svenskt Konstnärslexikon*, vol IV, s 416.
46. Domkap, prot A I: 31, s 120. *B Olsson*, Kalmar stifts herdaminne.
47. *H Pleijel*, Svenska kyrkans historia, s 397.
48. Inv nr 1536. Se Reliker och relikvarier från svenska kyrkor. Utställning SHM, 1951.
49. *S Wilskman*, De singulis in diocesi scarensi parochiis I–III i Wilskmans samling, spalt 218. Odat handskr i Skara Stiftsbibliotek. Sven Wilskman levde 1716–97.
50. *Ursula*, engelsk kungadotter, 300-talet. Kom på återvägen från en pilgrimsfärd till Rom jämte 11 000 andra jungfrur till Köln, där hon vägrade bli hustru till hunkungen Guan, som just då belägrade Köln. Som straff för hennes vägran blev Ursula och hennes följeslagarinnor genomborrade av hunnernas pilar. Men i samma ögonblick jagades hunnerna på flykten av 11 000 änglar. Det är inte omöjligt att förkortningen XI.M.V (XI Martyres Virgines), dvs elva jungfruliga martyrer av misstag tolkats som XI Milia Virginum, dvs elvtusen jungfrur. Relikerna hämtades från ett järnåldersgravfält utanför Köln. Jfr *K Künste*, Ikonographie der Heiligen.
51. Två skarabiskopar har funnits med detta namn. Den förste är *Sigge Jonsson Stake*, 1341–51 och den andre *Sigge Uddson* av Vinstorpaätten, som styrde stiftet i början av 1400-talet. Se *J W Warholm*, Skara stifts herdaminne I–II.
52. Uppmätt av länsarkitekten *M Ericks*, enligt uppgift i K-byråns arkiv, Raå.
53. I *G Lindgrens* restaureringsförslag: »Nya bänkar. Dörrarna sparas och mellan dem inskjutes en pilaster, snidad efter samtida mönster ... för att ge större djup».

- K-byråns arkiv, Raä. Se även *G Lindgren*, Förslag till restaurering av Habo kyrka.
54. *Jonas Ulberg*, död 1723. Bodde på Sjogerdala gård, Vellinge sn, Vg, begravd i Härja kyrka, Vg. Känd genom ett flertal arbeten i Sm och Vg samt genom altarpupsats och predikstol i Järlåsa kyrka, Up. Dessa arbeten, båda signerade 1709, behandlas utförligt i: *I Rosell*, Järlåsa kyrka, lic avh, Sthlms univ 1959. Förf uppmärksammar där verk av Ulbergs hand även i Mulseryds och Valds-hults kyrkor i Sm samt i Nykyrka kyrka, Vg. Dessutom predikstol för Suntaks gamla kyrka 1713 (nu i Suntaks nya kyrka) samt rester av en 1715 utförd draperimålning där. Signerad dopfunt i Fiskebäcks kyrka (nuvarande Gustaf Adolf) 1719 (inv 1719 samt st prot 1721). Altartavla i Fiskebäcks kyrka nämns i samband med annan inredning i st prot 1718. Vem som gjort den framgår ej, men otvivelaktigt är den utförd av en Ulberg, Magnus eller Jonas, förmodligen den senare, då den i komposition och utförande står helt nära Habos. Se *I Rosell*, Järlåsa kyrka, i: *Upplands kyrkor och L H Nilsson*, Suntaks gamla kyrka samt *Svenskt Konstnärslexikon V*.
 55. *Magnus Ullberg Johansson*, f 1698 i Vellinge sn, död 1770 i Habo. Son till bildhuggaren och målaren *Johan Ullberg d ä* och *Margaretha Månsdotter*. Bildhuggare och gästgivare, medlem av Habo kyrkoråd år 1728. Samma år köpte han halva gästgiveriet Västra Kärr i Habo, där han bodde till sin död. Hans epitafium finns i Habo kyrka. På ett flertal ställen har Magnus U felaktigt tillskrivits såväl altartavla som predikstol i Habo kyrka. Se *W Nisser*, Konst och hantverk i Visingsborgs grevskap, del I, s 130. Nissers uppgifter grundar sig på *C Helins* anteckningar om Gränna kyrka i Gränna lfs kyrkoarkiv. Se även *C G Witt*, Grenna kyrkas och Grenna stads Historia och Beskrifning.
 56. *Johan Ullberg d y*, f 1708, död 1778 i Skåne. Den mest produktive av bildhuggarsläkten Ullberg, i huvudsak verksam i Skåne. Rikt representerad även i Småland, Västergötland samt genom enstaka verk i Östergötland och Sörmland. Ang litt hänvisas till *Svenskt Konstnärslexikon V*, s 517. I detta sammanhang bör även nämnas *Johan Ullberg d ä*, f omkr 1668, död 1711 i Daretorp sn, Vg. Fader till Magnus Ullberg Johansson. Bosatt i Vellinge sn, kallas »mäster Johan Bilthuggare.» Predikstol i Brandstorps kyrka 1702; predikstol och krucifix i Hängsdala kyrka 1703, predikstol i Skörstorp 1709 samt något bildhuggeriarbete i Vellinge kyrka 1703.
 57. Se *A Andersson*, Medieval wooden sculpture in Sweden, *R Norberg*, De medeltida skulpturerna i Sjösås gamla kyrka samt *M Ullén*, Kyrkorna i Sjösås.
 58. *N M Mandelgren*, Reseberättelse 1829 i ATA. I Mandelgrens förteckningar, Folklivsarkivet, Lund, finns 21 blad med ritningar av Habo.
 59. »Anno 1653 Hoppman Julius Lantzfelt återfår 400 som han betalt Mester Jon Werner för brediche stoll», GLA, KI: 1, s 123. »1681 ... bilthugg. Ambjörn Jönsson bekom. för Predikostolen för vilken han skulle hava 300 rd sm — contant 260 ... item bekom i silver en sied samt en liten sockenbudskalk = 16½ lod à 2 dr kmt — 40.» GLA, KI: 1, s 42. Om *Werner* se *W Nisser*, Konst och hantverk i Visingsborgs grevskap, s 200.
 60. *Håkan Ståhle*, död 1751 på kronorushället Kivarp. Aktuarie, hovrättssekreterare. G m *Helena Edman*.
 61. »Nytt timmeglas gifwet till kyrkan af herr Andreas Lundel.» Inv 1674, GLA, KI: 1. »Ett timglas nytt gifvit af Monsr And Lundeli.» Inv 1695, GLA, KI: 1.
 62. Församlingen fick genom Kgl Bref 13/12 1907 stadfästelse på *G Lindgrens* restaureringsförslag, där punkt 5 avsåg bänkarna: »bänkarne ombyggas med bibehållande af de gamla bänkarne.» I ett brev till överintendent *Carl Möller* 9.7.1909 genomgår *S Curman*, då arkitekt, förslaget punkt för punkt. Nr 5: »Bänkarne hafva gjorts helt nya, ehuru efter de gamlas mönster. Äfven för målningen har den gamla marmoreringen tagits till förebild och i det stora hela lyckats väl. Där- emot är den ljusa chokladtonen på bänkarnes ryggar och sitsar mycket otäck. Såsom rent ohyggligt måste betecknas tilltaget att i hvarje bänkrygg fastskruva 1 à 2 st ljushållare af järn, målade i silverbrons! Själftva in- delningen af bänkkvarteren är förändrad såtillvida, att gångar anlagts äfven utmed långväggarne. — Utefter de sålunda blottade nedersta väggpartierna har man uppsatt de gamla bänkskärmarne som panel. Kyrkans inre hade verkat lugnare och enhetligare om gångarne vid ytterväggarne uteslutits och man sluppit panelen.»
 63. St prot 1870: »Målningen och förgyllningen på orgel- huset omgöras och ornamenterna repareras.» Denna reparation var omfattande. Orgelverket rengjordes och stämdes, slitna delar byttes och det hela drog en kostnad av 500 Rd rmt.
 64. *Johan Niclas Cahman*, 1670-talet–18 juni 1737. En av den klassiska orgelkonstens förnämsta företrädare i vårt land. Se *B Kyhlberg*, Orgelbyggarefamiljen Cahman.
 65. »*Christian* och *Johan Beijer* woro i Norrland och Öster- botten bekante emellan 1690 och 1725, såsom Org- byggare, särdeles i Boldnäs, Brahestad, Gamla Carleby, Uleå osv,» ur Historisk Afhandling om Musik och In- strumenter särdeles om Orgwerks Insättningen i All- mänhet af *Abraham Abrahams Son Hülphers*. Denne näm- ner även: »Habo fick orgwerk 1736 genom Cahman för 2 000 daler.» *C Beijer*, orgelmakare från Skövde, gjorde 5-stämmigt verk till Ödeshögs kyrka 1678 för 4 000 dlr.
 66. St prot 1731: »Orgelwärcket på hwilket in 800 dr betalt wel redan ferdigt men nu lämnas til undersökning, på hwad sätt thet bekwämligast och lindrigast så hämptas hit från Stockholm samt hwad sätt organisten kommer att lönas.»
 67. *Cymbelstjärna*, ett föråldrat orgelregister, anbragt i fasaden och bestående av ett roterande, stjärnformigt klockspel, känt sedan början av 1500-talet.
 68. Denna typ av funt kan genom en liknande i Toresunds kyrka, Sö, fästas till 1100-talets slut tack vare dennas

- runttext. Den förekommer rikligt i Vg under benämningen Asklandatyp. Se *S A Hallbäck*, Medeltida dopfuntar i Sjuhäradsbygden och Medeltida dopfuntar på Dal samt *R Norberg*, Medeltida dopfuntar i Sörmland.
69. *Isak Strandh*, 1831–1916. Kh i Habo 1867, prost 1888–1911. Tog folkskollärary-, student- och prästexamen på tio år. Efter sex tjänsteår kh i Habo, varvid tre mer förtjänta sökande förbigicks, vilket väckte stor uppmärksamhet. Känd för sin slagfärdighet.
70. GLA, KI: 1, s 88. Någon mästare med detta namn har ej kunnat spåras. Dopskålen visades vid Silver- och tennutställningen i Jönköping 1928 (Kat nr 135).
71. GSStplr s 331.
72. St prot: »Räkning företeddes å en förgylld Communion-Kalk o patén af silver, som för Habo kyrka blifwit beställd hos Guldsmedsänkan Bursell i Jönköping vägan-de tillsammans 48 lod o för hwilken kyrkan blifwit debiterad 118 rd Rglds».
73. GSStplr s 331.
74. GSStplr s 328.
75. GSStplr s 328.
76. St prot 1827: »Till följe af det vid sishållna Prost Visitation fattade beslut om försäljande af Kyrkorne tillhörige gamla kläder och metaller m m anmodades Joh Florén Ulfvestorp, att i början af nästa okt månad desamme på Auktion försälja med uts. af 4 mån. betalningstid».
77. St prot: »Habo socknemän uppdrogo åt pastor att för kyrkans räkning beställa ny Communion-kalk med patén af silver, innantill förgyllde och ansågs kalken böra äga minst nio jungfrus rymd».
78. Se not 11.
79. GLA, P: 4, s 309: »Sockenbudstyg av silver har gjorts i år — förevisades och gillades».
80. »Med kyrkokronornas försäljning efter prostvisitation begärdes anstånd — är av silver». St prot 1798.
81. *Lars Joensson Herrlund* d y, adl *Lagerberg*, f 1687, död 1688. Häradshövding, hauptman. G m *Anna Örnevinge*. Sonen *Sven Lagerberg* f på Stora Kärr 1672, död 1746. I Karl XII:s här från 1700, generalmajor, riksråd.
82. *Axel Henrik Örneklou*, student i Uppsala 1683. Major vid Stackelbergs livländska infanteriregemente 1704 men avgången 1706. G m *Maria Agata von Fersen* i hennes 2:a gifte. Son till *Peter Örneklou* (se not 91).
83. *Stähle*, se not 60.
84. *Henrich Werner*, död 1790, mässingsslagare i Jönköping. Innehade en betydande position och förde lager i kronor. Bibehöll de typiska barockornamenten trots de inträngande nya stilidealen. Se *S Erixon*, Mässing s 109, *S Karling*, Borås kyrkor, s 173 f, SvK Småland I, s 57 ff, II: 3, s 255 samt SvK Dalsland, Grinstads kyrka.
85. Jfr den av *Jonas Ulberg* tillverkade dopfunten i Gustav Adolfs kyrka, där cuppan bärs upp av en snidad ängel vars utförande överensstämmer med ljushållarens. Ur st prot 1721, P: 4 s 455, »Wardt Hr Com. Swan högeligen betackad ... och lät tå Praep. Församlingen förstå huru Hr Com tå man 1717 til en erkiensla för sitt hafwda omak wid Fiskebäcks reparation och inredning honom praesenterade en discretion af 20 rdr smt, lade han strax en hop penningar til och them lemnade til Bildhuggaren Hr Jonas Ulberg, beställande en skiön funt till Fiskebäcks kyrka såsom han ther nu står för ögon med en stor sexkantig utsirat thenskål och wackert stofferadt bilthuggarewerck.» Dessutom har i Habo grannsocken Nykyrka funnits två änglar med ljuspipor i handen. De nämns 1747 och har skänkts av bildhuggaren Magnus Ullberg på Västra Kärr, Habo. I inv 1829 nämns »2 Englabilder med ljuspipor».
86. Se not 76. Sålta textilier nämns även i st prot 1835: »En gammal altarduk och 2ne gamla mässskjortor tillhörige Habo k försålde å auct. för 32 sk resp. 2 Rd». GLA, KI: 7, 8 juni 1835.
87. St prot 1829: »För Habo kyrkas räkning inköptes en Mässeskud (gemensam för Habo och Gustaf Adolf) för 140 rd Bco av Mamsell Gröndahl, Stockholm (29) af swart silkessammet med selfwerbroderier i kors på ryggen o en sol på bröstet. 1/3 av försålde brudkronors värde skulle komma Gustaf Adolf tillgodo».
88. CAI och EBS förmodligen *Christofer Jungmarker* och hans hustru *Elisabet Beata Seth*. Jungmarker var son till bonden *Anders Christofersson*, Brotorp i Jung och kan i detta sammanhang ha kallat sig Christofer Andersson Jungmarker. Pastor i Habo 1742, prost 1759, död 1780. G m *Elisabet Beata Seth*, f 1703, död 1781. Dotter till prosten *Martin Seth* i Habo, vars efterträdare *Christian Fogelmark*, adjunkt i Habo 1732, var hennes förste make.
89. Inv 1829: »5 st små klockor vid håfvarne».
90. Antependier i motsvarande utförande finnes i Bjälbo kyrka, Ög (Pnr 127/1911), Värnamo kyrka, Sm (Pnr 1409/1932), Kristine kyrka, Jönköping (nu i Jönköpings museum). Bokdynor finns i NM, Kulturen i Lund samt i åtta kyrkor i trakten mellan Jönköping och Nässjö. Vänligen meddelat av antikvarie *I Estham*, SHM. Se även *P G Wistrand*, Anteckningar af en småländsk prästfru 1751–1810 och *H Friberg*, Småländska prästgårdsvävnader.
91. *Peter Örneklou* till Marieberg och Gunillaberg, Bottnaryds sn. F 1630-talet. Överste, landshövding, avskedades 1701, rymde ur landet, död i Lübeck i början av 1700-talet. Se även not 82.
92. *Catharina Wetterstierna*, f 1690, död på Dykärr 1758. G m *Nils W*, not 99. Dotter till häradshövding *Gustaf Edman* i Tveta, Mo och Vista häraeder.
93. *Maria Seth*, f 1692, död ogift 1761, dotter till prosten i Habo *Martinus Seth*.
94. *Christina Edman*, f 1679, död 1720. Syster till *Catharina Wetterstierna* (se not 92). G m häradsskrivaren i Vartofta fögderi i Skaraborgs län, *Johan Norling*. Bebadde Dykärr 1716–22.
95. *Brynolphus Lundelius*, död 1693, från Lunda i Alguts-torp. Berättas som skolgosse ha sjungit psalmen 207 för

- drottning Christina och fått hatten full med pengar. Kh i Habo 1672, prost i Vartofta, Redvägs och Mo härader. Enligt biskop Spegel »en from och älskansvärd man».
96. *Johan von Strokirch*, f 1708, död 1782. Begravd i Habo kyrka. Hovrättsråd. G 1 m *Anna Christina Langenberg* 1730, g 2 m *Anna Catharina Silfverstedt* 1740.
97. *Swen Nilsson Swan*, död 1740. Liquidations Commisarie vid Göta Hovrätt. Inspector. Se vidare s 32 f.
98. *Magnus Ullberg Johansson*, se not 55. Ullbergs epitafium på södra långväggen avviker från *Seths* och *Swans* på snedlogerna i koret, vilka är utförda i samma stil som altaruppsatsen.
99. *Nils Wetterman*, adl *Wetterstierna*, f 1670, död 1741, begravd i Habo kyrka. Major. G m *Catharina Edman*, not 92. W blev fången vid Perevolotjna 1709 och fördd till Smolensk, varifrån han lyckades rymma till Karl XII i Bender, deltog i kalabaliken, bevistade belägringen av Fredrikshall 1718. »Wetterstiernas stolar i öster målas 1747», st prot.
100. *Axel Fredrik Printzensköld* till Äppelholm i Sandsjö sn, f 1734, död 1805 på Nygård i Habo sn. Ryttmästares avsked 1763. G m *Maria Elisabet Norberg*, f 1742, död 1829. Deras dotter *Beata Johanna*, g m prosten *Christian Jungmarker*. — P »blev 1757 vnder Pommerska kriget twänne gånger illa blesserad».
101. St prot 1824, 3:e dag pingst, börjar kyrkorep: »Sakristian bör kalkslås utan och innan samt läsen rep på det sätt att 2ne skrufvar göres som går genom dörren. Muttrarna skola vara på insidan af sakristigan och hufvuden på skrufvarna stora dock sänkta in i dörren och jemna med dörren — detta skall genast ske» (KI: 4).
102. Pinnkyrkan behandlas utförligt i: *L D Cnattingius*, Habo kyrka, lic avh Sthlms univ 1968.
103. St prot 1 aug 1830 (GLA, KI: 7): »Factorismeden Pehr Grönquist anmälde muntligen en fordran af 2 rd för rep af H klockstapels flögel».
104. *Elias Fries Thoreson*, f 1720, död 1791, verksam i Jönköping. Från hans verkstad finns bevarade ett 70-tal klockor som tillkommit mellan 1752 och 1785, bl a Linköpings domkyrkas storklocka från 1764, som är 172 cm i diameter. Denne var den förste i en klockgjutaresläkt, där hantverket fortlevde i ett sekel. Se *L M Holmbäck*, Förteckning över klockgjutare.
105. St prot i Maii 1757 (GLA, KI: 2): »Som församlingen fann sitt fulla nöje uti den nya stora Kläckan, som Kläckgiutaren i Jönköping Hr Elias Fries omgjutit, tyckte och att den lilla, som war, passade intet mot den större ty begiärandes alment, at den lilla kläckan måtte äfven omgiutas och förökas til så mycket större at den kan swara emot den stora, hwilket låwadades af kyrkans egen medel betalas».
106. I svensk översättning: »Se, jag, klockan, förkunnar aldrig fåfängligheter. Jag prisar den sanne Gud och kallar samman prästerskapet. Konstfärdigt gjuten genom kyrkoherde Kristoffer Jungmarkers försorg på Habo kyrkas bekostnad av Elias Fries Thoresson i Jönköping 1757 i augusti» (översatt av *Svante Nyberg*).
107. St prot 18 maj 1760: »Frågade Praepositus om 3dje lillklocka ... på vår nya och prydeliga Kläckstapel».
108. Räk 1683: »... köpt 5½ lb Malm av gjutaren à 5 rdr. 1684 för den nya Kläckan som Anders Larsson i Jönköping Gjutit, Wäger 35 lb till hwilket Haubo församling har försträckt 18 lb och men af sin egen Materia tillagt 17 lb 6 ... alltså har han bekommit både i arbetslön och för Materien — 516; Clas Hammarsmed för nya kläppen — 4.16; Giöstaf i Giöhlen för stampen —» 2. En klockgjutare *Larsson* i Jönköping har 1672 gjutit lillklockan i Våmhus, Dr. Se *L M Holmbäck*, a a.
109. Nr 1199 vid Jubileumsutställningen i Göteborg 8 maj–30 sept 1923 kallad »Äldre kyrklig konst från västra Sverige».

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

LMS: Geogr mätning av sockenområde av *M Rosell* 1711 (R 74 1:1).

Råå: Fornminnesinv 1957; K-byråns arkiv, restaureringsförsl av *G Lindgren* 1903, fastst 1907 (3 bl); skr *S Curman* till *C Möller* 1909; program för värme m m av *Å Noreen* 1927; försl till kyrkogårdsutvidgn av *A Berglund* 1933 (1 bl); tjänstememorial av *R Hjort* 1938; försl till bårhus av *K M Westerberg*, fastst 1944 (1 2/3 bl); PM ang undersökn av Habo kyrka av *C Norman* 1948; restaureringsförsl av *A Niklason*,

godkänt 1951 (4 bl); underhållsprogram av *H Bergman* 1957; försl till kyrkogårdsutvidgn av *S Kaldén*, godkänt 1965. Fotos.

VHAA: ATA, *N M Mandelgren*, Reseberättelse 1847–49; snabbinv 1918 (*I Wilcke*); Sockennis ordnade handl, fornminnesinv 1928, *C J Ljungström*, Habo kyrka, odat; inv 1829; restaureringsförsl av *G Lindgren* 1903; skr ang värmeledningsinstallation 1927–28; ang restaurering och konservering av kyrkans målningsutsmyckning 1949–52; handl ang uppvärmnings- och befuktningssystem 1958–68, uppmättningsritn (6 bl) av *J Söderberg* 1959; tidningsartiklar, fotos.

Göteborg

GLA: Habo kyrkoarkiv, räk 1673–1706 (i KI:1), 1673–1845 (L I:1), 1713–30 (i HIII:1), 1734–38 (i P:4), 1846–87 (LII); st prot 1638–73 (KI:1), 1699–1706 (i C:4), 1706–40 (spridda i P:4), 1734–48 (i I:1), 1748–81 (KI:2), 1782–1815 (KI:3), 1816–26 (KI:4), 1816–34 (KI:5), 1818–45 (KI:6), 1821, 1835 (i P:3), 1827–39 (KI:7), 1839–48 (KI:8), 1848–62 (KI:9); inv 1623, 1674, 1695, 1704 (i KI:1), 1719 (i P:4); vis prot 1732 (i I:1).

Jönköping

Göta Hovrätts arkiv: Registratur 1718.

Lund

Folkliksarkivet: *N M Mandelgren*, Förteckning på de af N M Mandelgren samlade studier, teckningar och utkast till Atlas till Sveriges Odlings-Historia som enligt testamente af den 12 nov 1881 skänkts till Lunds Kongl. Universitet. Stockholm 1889.

Skara

Skara Domkapitels arkiv: prot 1678–1781, AI: 24–40, Habo, äldre handl EVI 39/1–2; 1687–1903; *A O Rhyzelius*, *Wester-Gothia ecclesiastica et literata*. I VI:2, handskr 1724.

Skara Stifts och Lands Bibliotek: *C M Jungmarker*, Habo, handskr 1767; *O Sundholm*, Inscriptioner på Epitafier, Grafstenar m m vid Skara stifts kyrkor I–II; *Densamme*, Habo; *S Wilskman*, *De singulis in diocesi scaensi parochiis I–III*, i *Wilskmans saml.*

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Anderson A, *Medieval wooden sculpture in Sweden, Vol II, Romanesque and gothic sculpture*. Stockholm 1966.

Bohrn E, *Södra Råda gamla kyrka*, i: *Värmland förr och nu*, 1963.

Chattingius L D, Habo kyrka och dess ställning i protestantisk kyrkoarkitektur och nordeuropeiskt träkyrkobyggnade, *Licentiatavhandling i konsthistoria*, Stockholms universitet, Stockholm 1968. Stencil.

Densamme, *La chiesa di Habo sul punto di vista storia di restauro*. Studie framlagd för Centre international d'études pour la conservation et la restauration des biens culturels. Rom 1969. Stencil.

Elgenstierna G, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*. Stockholm 1929.

Erixon S, *Mässing*. Svenska manufaktur- och konsthantverksprodukter under 400 år. Stockholm 1943.

Fischer E, *Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden*. Uppsala 1920.

Friberg H, *Några målare och konterfejare i Jönköping*, i: *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening* 1932., Jönköping 1932.

Densamma, *Småländska prästgårdsvävnader*, i: *Fataburen* 1931.

Gjaerder P, *Dørbeslag*. Artikel i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid III*. Malmö 1958.

Hallbäck S A, *Det efterreformatiska dekorativa kyrkomåleriet på 1600- och 1700-talen i Sverige, Del I*. Göteborg 1947.

Densamme, *Medeltida dopfuntar i Sjuhäradsbygden*. Borås 1966.

Densamme, *Medeltida dopfuntar på Dal*. Vänersborg 1959.

Haller E, *H Spegels visitationsakter år 1687*, i: *Kyrkohistorisk årsskrift* 1915.

Hegardt H, *Studier i västsvensk kyrklig konst*. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté. Göteborg 1923.

Holmbäck L M, *Förteckning över klockgjutare vars verk finnes i svenska kyrkor*. Maskinskriven förteckning i VHAA:s bibliotek 1949.

Hülphers A Ason, *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Insättningen i Allmänhet jemte kort Beskrifning öfwer Orgwerken i Sverige*. Westerås 1773.

Jungmarker G, *Habo kyrka och dess målningar*, i: *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift IV*. Skara 1930.

Karling S, *Kyrkorna i Borås och Brämhult*. Borås 1955.

Kylberg B, *Orgelbyggarefamiljen Cahman, Hülphers och orgeln i Trefaldighetskyrkan i Kristianstad*, i: *Svensk tidskrift för musikforskning* 1945.

Künstle K, *Ikonographie der Heiligen*. Freiburg 1926.

Lampa S, *Inventarium för kyrkorna i Skara stift 1583*, i: *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift III:3–4*. Mariestad 1912.

Lindgren G, *Förslag till restaurering af Habo kyrka i Västergötland*, i: *Teknisk Tidskrift, avdelning för Arkitektur och Dekorativ konst* årgång 34, 1904.

Lundahl I, *Ortnamnen i Skaraborgs län, Del XII, Vartofta härad*. Lund 1955.

Nilsson I H, *Suntaks gamla kyrka, Svenska Fornminnesplatser* 43. Stockholm 1954.

Nisser W, *Johan Werner*, i: *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening* 1929. Jönköping 1929.

Densamme, *Konst och hantverk i Visingsborgs grevskap på Per Brahe d y:s tid I–II*. Stockholm 1931.

Norberg R, *De medeltida skulpturerna i Sjöås gamla kyrka*, i: *Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok* 1941.

Densamme, *Medeltida dopfuntar i Sörmländska kyrkor II*. Eskilstuna 1944.

Olsson B, *Kalmar stifts herdaminne*. Mariestad 1871.

Pleijel H, *Den svenska kyrkans historia V*, Stockholm 1935.

Rang E, *Ur Habo kyrkas historia*, i: *Julhälsningar till församlingarna från präster i Skara stift* 1924, Skara 1924.

Reliker och relikvarier från svenska kyrkor. Tillfällig utställning, SHM. Stockholm 1951.

Ringkvist K, *Habo*. En sockens historia. Karlstad 1959.

Rosell I, *Järlåsa kyrka*. Ett kyrkobygge på Gustaf Rosenhanes initiativ. VHAA, Antikvariskt arkiv 19. Lund 1962.

Densamma, *Järlåsa kyrka*. Upplands kyrkor 95. Uppsala 1959.

- Svenskt diplomatarium*, vol II, utg av J G Liljegren. Stockholm 1837 (SD).
- Svenskt Konstnärslexikon* IV. Malmö 1961, 1967.
- Sveriges kyrkor*, konsthistoriskt inventarium utg på uppdrag av VHAA (SvK), Dalsland I:1, Sundals härad, Grinstads kyrka, Stockholm 1931; Småland I, Jönköpings och Huskvarna kyrkor, Stockholm 1940; II:1, Uppvidinge härad, Kyrkorna i Sjöås. Uppsala 1967.
- Tuulse A, Träkyrkor med stensakristior, i: Fornvännen 1951.
- Warholm J W, Skara stifts herdaminne I–II. Mariestad 1867–71.
- Wetterbergh C A, (pseudonymen Onkel Adam), I Habo för 60 år sedan, i: Svenska Familje Journalen 1877, 4:e häftet.

- Witt C G, Grenna kyrkas och Grenna stads Historia och Beskrifning. Carlsrona 1876.
- Wistrand P G, Anteckningar af en småländsk prästfru 1751–1819, i: Fataburen 1911.
- Tidningsartiklar rörande Habo kyrka i: *Jönköpingsposten* 20/2 1902, 21/2 1901; *Nässjö Tidning* 21/1 1950; *Smålands Allehanda* 4/10 1952; *Stockholms Posten* nr 50 1781.
- Silverstämplar tydda enligt G Upmark, Guld- och silversmeder i Sverige 1520–1850, Stockholm 1925, och *Guld- och silverstämplar*, Stockholm 1963, Svenskt silversmide 1520–1850, IV.

Förkortningar

- ATA Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Stockholm.
- BSt K Byggnadsstyrelsen, Stockholm.
- Domkap. Skara Domkapitel.
- GLA Göteborgs Landsarkiv.
- GSstplr Svenskt silversmide 1520–1850. Guld- och silverstämplar, av E Andrén, B Hellner, C Hernmarck och K Holmqvist, Stockholm 1963.
- inv 1829 en på grund av kungl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA.
- inv inventarieförteckning.
- K-byrån Kulturhistoriska byråns arkiv i Raå, Stockholm.
- kh kyrkoherde.
- LMS K Lantmäteristyrelsens arkiv, Stockholm.
- NM Nordiska Museet, Stockholm.
- Pnr Pietasnummer = Raå:s textilkonserveringskatalog.
- prot protokoll.
- Raå Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- räk räkenskaper.
- snabbinv en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde, utförd under åren 1917–23 inför Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Samtliga snabbin-

- venteringslistor förvaras i ATA. Ett exemplar har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkapitel.
- st prot sockenstämmoprotokoll.
- SHM Statens Historiska Museum, Stockholm.
- VHAA K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
- vis prot visitationsprotokoll.
- ÖIÄ Överintendentens Ämbetet (efter 1918 BSt), Stockholm.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl Blekinge	Nä Närke
Bo Bohuslän	Sk Skåne
Dr Dalarna	Sm Småland
Ds Dalsland	Sö Södermanland
Go Gotland	Up Uppland
Gä Gästrikland	Vb Västerbotten
Ha Halland	Vg Västergötland
Hs Hälsingland	Vr Värmland
Hr Härjedalen	Vs Västmanland
Jä Jämtland	Än Ängermanland
La Lappland	Ög Östergötland
Me Medelpad	Öl Öland
Nb Norrbotten	

Summary

Near Lake Vättern and the boundary of Småland and Västjörsee is Habo Church, about eight miles northwest of Jönköping. It is in a wooded agricultural area with a few small manors and an industrial centre, which has replaced earlier small mills and smithies.

The parish is mentioned in documents dated 1287. The oldest surviving furnishings in the church date from the same period.

The church is constructed of horizontal timbers, covered with shingles; it is about 130 feet long and forty-six feet wide (figs 8, 9), with a rectangular plan; the corners are bevelled, however, making the plan really an elongated octagon (fig 10). The north-eastern corner is a right angle, and there a medieval masonry vestry extends beyond the plan (fig 15). There are porches in the north and west and also an entrance in the east. The large wooden tower, standing on the west end of the roof, has shingle-covered domes, but does not contain any bells; these are in a bell-tower ten or so yards north of the church (fig 7, a-b).

The now sheet-iron covered roof is hipped above the oblique corners and is double-pitched with a low, vertical wall between the pitches. A section is therefore reminiscent of a basilica. This is also true of the interior, where the nave is higher than the aisles and illuminated by small windows in the vertical wall (figs 13, 14). Between the flat ceilings of the aisles and the roof are galleries along the whole of the church, facing the nave, somewhat reminiscent of the triforium in a medieval cathedral (fig 19). There are galleries or pews for the gentry behind the short walls and the oblique walls of the chancel in several stories (fig 24). The timber walls and the boards of the ceilings are completely covered with painted figure scenes in rich colours, executed in 1741–43. An iron door of medieval type with a ring and keyhole escutcheon in an old style leads into the vaulted vestry.

HISTORY

I. Nothing is known of the appearance of the church during the Middle Ages. The situation of the masonry vestry and its orientation, with the entrance in the west instead of in the south, make all reconstructions uncertain.

II. During the 17th century the church had a cruciform plan with short arms added to the east end of the nave.

III. In 1680 the church was rebuilt, and the west part of the church was given its present plan, i.e. a wide nave with a three-sided ending and small porches in the north and south (fig 90 A). Joints with standing supports mark the eastern limit of the rebuilding. A list of the owners of pews from 1680 shows that the pews were in the same position as they had up to the restoration of 1908, i.e. in eight quarters, separated by

longitudinal, central and lateral gangways and a transverse gangway between the two now closed entrances in the long sides (fig 33).

IV. The next extensive rebuilding was begun in 1723. This had been advocated energetically by Dean Martinus Seth and Commissioner Swen Nilsson Swan. The nave was widened to the same width as the extension of the eastern part in 1680, so that the medieval masonry vestry was enclosed in a three-sided ending, which also contained a second vestry at the side of the old one, a staircase to the upper storey and a chancel the same width as the nave (figs 90 B, 10). The section of the church became the same as now, basilican with lower aisles, longitudinal galleries and pews for gentry in several storeys at the short ends. The wooden tower and the present two-storeyed west porch were erected at the same time, while the paintings on walls and ceiling were executed in 1741–43.

V. Several practical but hardly reverent alterations were made in 1872. To illuminate the lateral galleries, windows were made in the roof. The two small entrances in the long walls were closed, and the present north door was made and equipped with an internal porch (fig 10). Large iron stoves, so-called Gurney stoves, were installed in the middle of the long walls. The polygonal altar rails were replaced by new ones in the form of a horseshoe and, like the organ, painted white. The shingles on the roof were removed and replaced by sheet iron.

VI. After an offer to buy Habo Church for the Skansen Open-Air Museum in Stockholm had been declined, the church was restored in 1908, partly according to modern principles, in order to restore the building to its earlier condition. Where this was impossible, the new additions—e.g. wider bench ends and the size of the roof windows (fig 35)—were to be in a style which the architect, Gustaf Lindgren, considered harmonized with the style of the church. He interpreted this style as Renaissance, not as late provincial

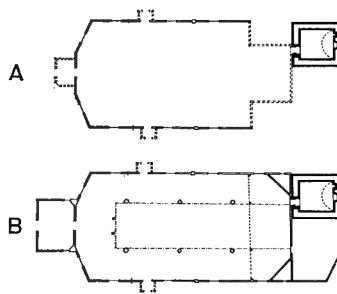

Fig 90. Kyrkans planutveckling, 1 : 1000. J Söderberg 1970.

Development of plan of church.

Baroque, to which it was really more similar. A recent extra gallery above the organ was removed, as were two gentry pews below it. The floor was to be relaid, the pews made more comfortable, and the base of the pulpit rebuilt. The new north entrance was equipped with an external porch in place of the internal one. Finally, the paintings were to be restored carefully and a new calorifier installed to replace the sooty stoves. Sigurd Curman, then a young architect at the National Board of Building and Planning, later Director-General of the Central Office of National Antiquities, reported after a visit to Habo that the restoration programme had not been followed in several respects, and designed a mode of procedure for the antiquarian supervision of church restorations and the classification of monuments according to their artistic value.

VII. During the 1950's the church was restored somewhat according to plans by Adolf Niklasson. The altar rails were again made polygonal and electric heating and lighting were installed. The paintings were conserved and the organ front was repainted in its original colours. The walls were strengthened and insect pests controlled, the roof was thermally insulated and later fire protection was improved and humidifiers were installed.

THE PAINTINGS

In figure scenes with text, in painted frames and plant ornamentation, the five principal items of the catechism are illustrated.

On the walls of the aisles is the first article—the ten commandments. Nearest the chancel wall on the south side is the first commandment, "Thou shalt have none other gods before me." The text is on a scroll and the commandment is illustrated by the worship of the Golden Calf (fig 37, see situation on fig 36, I:1). The third commandment, "Thou shalt not take the name of the Lord thy God in vain", is in the corresponding position on the north side (I:2 on fig 36); the fourth commandment, "Remember the Sabbath-day to keep it holy", is on the south side (I:3), and so on.

The second main item—the Articles of Belief—is illustrated in figure scenes in painted, inward-curving frames, with the text above and a large apostle, on the ceilings of the aisles, i.e. under the galleries. The first article, "I believe in God the Father Almighty . . .", is nearest the chancel wall on the south side, and is illustrated by the creation of Eve, and St Peter (fig 40, II:1 on fig 36). The first sentence of the second article, with St Andrew—"I believe in Jesus Christ his only Son our Lord"—with a depiction of the Annunciation, is on the opposite side (II:2). The words "Born of the Virgin Mary", with St James and the Birth of Christ, is the second picture on the south side (fig 41, II:3).

The third main item, the Lord's Prayer, is illustrated by eight oval scenes flanked by angels with scrolls over the lateral galleries, placed clockwise round the nave, beginning at the east end of the south side. "Hallowed be Thy name" has a man and a woman kneeling at an altar (fig 46, III:1).

The fourth and fifth main items, i.e. the Protestant Sacraments, Baptism and the Supper of the Lord, but also Confession Absolution and Benediction, fill the four vaults of the nave.

The ceiling paintings are surrounded by fillets, decorated with cartouches and angels holding scrolls or draperies round the small window splays. "The Baptism of Christ", in which John the Baptist is pouring water on the head of Christ, who is standing in the Jordan, is above the altar (fig 52, IV). The next field is "Confession and Absolution". Jesus is handing the keys of heaven to St Peter, which refers to the power of priests to grant absolution after confession, which was no longer a sacrament when the painting was executed (fig 53).

"Holy Communion", the fifth main item, is a representation of the Last Supper, in which the disciples are crowded round a small table with Christ, while the Devil is creeping from under the table (fig 54, V). In the field above the organ the artists have attempted to illustrate "Benediction"; Moses and Aaron are seen together with four men (fig 55).

The paintings were executed during the period 1741–43 by two provincial decorators, Johan Christian Pettersson and Johan Kinnerus, in accordance with Rector Christopher Jungmarker's ingenious programme. No other works by Pettersson are left, but Kinnerus, whose style was much simpler, decorated several churches in the neighbourhood, among them Brandstorp Church. On the evidence of the signed paintings on the ceiling of the nave, where Pettersson painted the "Baptism of Christ", Pettersson probably painted the scenes on the ceilings of the aisles, the "Articles of Belief". He probably also painted the angels with scrolls on the gallery fronts and the ladies making music on the front of the organ loft. Kinnerus, who was summoned before a court of law for failing to perform his part of the work, painted "The Last Supper" and "Confession and Absolution" in the nave, and probably also the walls of the aisles ("The Lord's Prayer") and the scenes above the lateral galleries ("The Ten Commandments").

FURNISHINGS

Only the baptismal font, an iron door, the prime bell and one large and nine small wooden sculptures remain of the medieval furnishings of the church. In addition there are a reliquary and a chalice elsewhere.

The bowl of the font, in reddish sandstone without ornamentation, is of late 13th century type, very common in Västergötland (fig 71). Above and to the side of the door hangs the prime bell used during the Middle Ages in the Catholic mass (fig 89). The nine small wooden figures, which probably once belonged to a triptych, are considered to be Swedish work patterned on North German prototypes (figs 61–63). They date from the second half of the 15th century. The medieval wooden sculpture of John the Baptist, dating from the last quarter of the 13th century, is of remarkably high quality (figs 59–60). The expressive, delicately carved

face is related to other sculptures, among them a Calvary group in Sjösås Church, Småland. The Habo John the Baptist is also considered to have been executed under south Scandinavian influence.

Most of the church furnishings are post-Reformation. The interior of the church is characterized largely by the reredos and pulpit, which harmonize well with the richly-coloured paintings (figs 57, 64). A provincial sculptor, one Jonas Ulberg, executed them in 1723–25. He also worked in many of the churches in the neighbourhood during the early years of the 18th century. There is a richly carved memorial to the sculptor Magnus Ullberg, probably a nephew of Jonas Ulberg (fig 85). The reredos and pulpit have often been ascribed to him, but research in the archives has shown that this is not correct. On the other hand, it was most likely Magnus Ullberg who carved the figures on the organ front (fig 69). These are closely related to those of Jonas Ulberg, but they were made after his death, in conjunction with the building of the organ in 1736. The organ was built under the supervision of a very well-known organ builder, Johan Niclas Cahman, but the present organ was installed by Olof Hammarberg of Gothenburg in 1962.

On the oblique pews at each side of the altar are two decorative memorials, which, in execution and colouring, are related to the reredos and pulpit. The one to the left is in memory of Dean Martinus Seth, 1659–1731, and his family (fig 84). In each medallion is one of his children's names. The

other one is in memory of the builder of the church in its final form, Swen Nilsson Swan, 1654–1740 (fig 24).

Most of the old silver of the church has been sold or stolen. Two sets of viaticum communion plate, made during the 18th century have been preserved, however. One was made by Lars Biugg, Jönköping, in 1792, (fig 75), and the other by Olaus Hasselquist in 1790. A small pewter baptismal bowl in the form of a ladle, dates from the middle of the 18th century, but is, unfortunately, without hallmarks (fig 72). All the chandeliers in bellmetal and brass in the church, and of wood in the vestries, date from the 17th and 18th centuries, but have no inscriptions. The candlestick on the pulpit was made and donated by Henrich Werner, brass-smith, Jönköping, in 1747 (fig 79). Attached to the pulpit is an hour-glass, presented to the church in 1733, and a candlestick in the form of an cherub, probably made at the same time as the pulpit (fig 80).

An interesting wooden model, more than three feet long, called the "Peg Church", shows the construction of the roof of the church (fig 86). On an inventory dated 1829 is an impression of the church seal, from 1622, now lost.

The church's textiles are recent, but a book cushion in Flemish weave with a naïve representation of the Last Supper is of interest (fig 83). It is skilfully executed, and can be traced to a collection of textiles by clergymen's wives in Småland around the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries.

RÄTTELSE

På kartan å omslagets sista sida saknar följande kyrkor, belägna inom sydvästra delen av Vadsbo härad, markering: Tidavad, Flistad, Götlunda, Böja, Låstad, Odensåker, Timmerdala, Horn, Binneberg, Berg, Frösve, Lerdala, Säter, Locketorp.

FÖLJANDE KYRKOR I VÄSTERGÖTLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Gillstad, band I: 3, volym 15	S Mariae kapell, Otterstads sn, band I: 1, volym 2
Gösslunda, band I: 1, volym 2, 16	Senäte, Otterstads sn, band I: 1, volym 2
Habo, band II: 1, volym 135	Skalunda, band I: 1, volym 2
Häggesled, band I: 2, volym 4, 16	Strö, band I: 1, volym 2, 16
Höra, band I: 2, volym 4, 16	Sunnersberg, band I: 1, volym 2
Järpås, band I: 2, volym 4	Söne, band I: 3, volym 15
Kållands-Åsaka, band I: 2, volym 4	Tranum, band I: 4, volym 16
Lavad (Lava), band I: 4, volym 16	Tådene, band I: 4, volym 16
Mellby, band I: 2, volym 4	Uvered, band I: 2, volym 4
Norra Kedum, band I: 4, volym 16	Vedum, Järpås sn, band I: 2, volym 4
Otterstad, band I: 1, volym 2	Väla, band I: 3, volym 15
Rackeby, band I: 1, volym 2	Åsaka se Kållands-Åsaka
Rackeby kloster, band I: 1, volym 2	Örslösa, band I: 3, volym 15
Råda, band I: 2, volym 4	Tillägg och rättelser samt register till band I
S Katarinae kapell, Otterstads sn, band I: 1, volym 2	(i volym 16)

Kartan å omstående sida omfattar Skaraborgs län i Västergötland. Ödekyrkor, kyrkoruiner har markerats på grundval av Ekonomisk karta över Sverige samt utkomna häften i serien Sveriges Kyrkor, Västergötland.

VÄSTERGÖTLAND

Band II, häfte 1

Vartofta härad

